

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„НЕОФИТ РИЛСКИ“

Факултет „Философски“
Специалност „Социология“

Дисертация за придобиване на научна степен „доктор“

на тема

**ИНОВАТИВНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПРОЕКТИ В
КОНТЕКСТА НА ЕВРОПЕЙСКОТО ИНТЕГРАЦИОННО
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ**

Докторант: Даниела Миланова

Научен ръководител: проф. д.н. Валентина Миленкова

Благоевград, 2023г.

Представената докторска дисертация е разработена в общо 243 страници, в които влизат 221 страници основен текст, 10 графики, 3 таблици, 9 фигури, списък с библиографски източници и две приложения.

За изготвянето на труда са използвани 178 литературни източника, като сред тях 47 са публикувани на български език, 126 – на английски и 5 на руски език,.

Основният текст на дисертацията се състои от общо четири глави: две теоретични глави – обзор на вече публикувана научна литература, една глава, описваща решенията, взети относно дизайна на емпирично проучване, проведено специфично за целите на дисертацията и една глава, представяща обобщените резултати от проучването и интерпретацията им.

Защитата на дисертационния труд се състои на 19.02.2024г. от 10 ч. в зала 1342 на ЮЗУ „Неофит Рилски“ на открито заседание с научно жури в състав:

Проф.дсн Добринка Пейчева

Доц.д-р Марио Маринов

Доц.д-р Албена Накова

Проф.д-р Николай Михайлов

Проф.д-р Мариана Петрова

Материалите за защитата са на разположение на интересуващите се в каб.351

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ.....	4
ПЪРВА ГЛАВА: ИЗМЕРЕНИЯ НА СОЦИАЛНАТА ИНТЕГРАЦИЯ 11	
1. Социалната интеграция в теоретичен контекст.....	11
2. Интеграцията в образователните институции	16
3. Устойчиво развитие	18
4. Приобщаващо образование	19
ГЛАВА ВТОРА: ПРАКТИКИ ЗА СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ.....	11
1. Иновации и социална кохезия.....	11
2. Образователни проекти в европейски и национален контекст	12
ГЛАВА ТРЕТА: ЕМПИРИЧНА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	15
1. Изследователска цел	15
2. Изследователски подход.....	16
3. Извадка	16
4. Инструментариум.....	17
5. Процедура	20
6. Обработка и анализ на данни	21
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА: АНАЛИЗ И ДИСКУСИЯ НА	
ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ДАННИ	22
1. Анализ на данни от анкетен въпросник за ученици.....	22
1.1. Извадка от ученици	22
1.2. Обобщение на отговори.....	23
1.3. Интерпретация	26
2. Анализ на отговори от интервюта с учители.....	27
2.1. Извадка от учители.....	27
2.2. Обобщение на отговори.....	27
2.3. Интерпретация.....	31
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	33

ВЪВЕДЕНИЕ

Процесът на интеграция е социално явление, което може да се разглежда в различен контекстⁱ – както в индивидуалните случаи, в които субектът се интегрира в нова социална среда, така и в по-широкомащабен план, в който цяла култура се интегрира в друга.

Социалната интеграция е многостранен процес, който най-общо може да се опише като пълноценното включване на индивиди и/или различни култури в по-широка обществена рамка, от която досега не са били интегрална част. Разбира се, разликите са много, когато говорим за интеграция на субекта и интеграция на цяла култураⁱⁱ, но тези две разновидности на социалната интеграция са засегнати в настоящия труд, което налага те да бъдат коментирани.

Можем да кажем, че **индивидуалната интеграция** се отнася до включването на субекти от различни среди в едно общество или по-малка социална група. За да бъдат те интегрирани в това общество или социална група, е необходимо да бъдат признавани и зачитани техните права, идентичност и принос за развитие на групата, както и на тези индивиди да бъдат гарантирани равни възможности и достъп до ресурсите, които са на разположение на общата групаⁱⁱⁱ. Още повече, процесът на признание е допълнен от създаването на значими социални връзки между интегрирания субект и останалите в групата.

Защо индивидуалната интеграция е важен процес в социалните науки? Защото тя е ключов фактор за изграждането и обогатяването на разнообразни общества, функциониращи в равновесие и справедливост. Интеграцията на субекта насърчава социалното сближаване, намалява дискриминацията и подобрява общото благосъстояние на хората в дадената група, тъй като увеличаващите се, развиващи се и разнообразни социални групи са по-добре подготвени да се справят с обществените предизвикателства и да насърчават както личностния, така и икономическия растеж.

От друга страна, културната интеграция засяга съвместното съществуване и взаимодействие на по-малко ниво: отнася се до мирното съвместяване на различни културни групи в рамките на едно общество. Това изисква зачитане и оценяване на различните културни идентичности от страна на цели социални групи – процес, който никак не минава гладко^{iv}. Но в крайна сметка, зачитането и съжителството на отделните

културни идентичности в обществото позволяват изграждането на културно богати и разнообразни общества, помагат за опазването на културното наследство, насърчават толерантността и обогатяват социалната тъкан на това общество. Именно културното многообразие води до творчество, иновации и по-задълбочено разбиране на различните гледни точки.

Става ясно, че за да процъфтява едно общество, е необходимо успешното протичане на процесите, водещи както до индивидуална интеграция, така и до културна интеграция, особено в днешните времена на все по-интензивна глобализация. В настоящия дисертационен труд се разглеждат процесите на индивидуална и културна интеграция от гледна точка на обединяващият ги фактор: образованието. Именно образованието е институцията, която може да възпита свободни от пристрастия и дискриминация, приобщаващи и информирани граждани, както и да помогне в изграждането на културно съзнание и признателност, така че в една държава или регион от училищата да излизат млади хора, които умеят да разбират и уважават различните култури.

Прилагайки тези разбирания за процесите на социална интеграция, можем да видим, че историята на България като общество, което се интегрира и като среда, в която чужди култури биват интегрирани, е сложна и противоречива – българският народ преминава през много опити за интеграция, повечето от които против своята воля, което неминуемо го бележи със скептицизъм и резерви. В края на XXв. страната ни поема по пътя на политическа, икономическа и социална трансформация, стремейки се към западноевропейски стил на управление и икономика, но оставяйки до голяма степен вярна на принципите, ръководили социалистическия дотогава ред. Може да се каже, че за последните повече от три десетилетия, този процес на интеграция на България и нейния народ в Европа и европейските ценности все още кипи, поема по различни завои и преминава през разнообразни предизвикателства.

Но защо процесът на интеграция на българския народ в европейската общност заслужава толкова много внимание? Защото именно в този процес развитието на съвременното българско общество изкрystalизира най-силно. В определена степен, всеки един съвременен конфликт или криза в страната – социална, икономическа, политическа, криза в здравеопазването и образованието, както и разбира се културните и нравствени сътресения – опира до възможността (или невъзможността) за приемственост между

старите и новите поколения, либералността и консерватизма, европейските и националните ценности.

Европейската интеграция на българите в днешно време и всички крайъгълни камъни и спънки, през които тази интеграция минава, пряко отразяват пътя, който целият народ си проправя в това да разполага със свободата и независимостта си, да изгради собствено демократично общество – общество с активно гражданско участие и ангажираност на индивида - и намери начин да съвместява различните ценности и гледни точки, извличайки полза от разнообразието им. Как социумът ни ще премине по този път е от изключително значение за бъдещето на нацията, защото неблагоприятното развитие на този интеграционен процес би означавало цял един народ да остане заклещен в прехода, живеейки в либералността на съвременна Европа, но с носталгичното очакване да се появи лидер – близък до бащината фигура – който по примера на съветския строй да поеме отговорността на свободата, позволена от настоящия либерален европейски климат, и да го поведе в конкретна и ясна посока, независимо дали тя е полезна или не.

Предстои да разберем какъв ще бъде развоят на събитията, свързани с този интеграционен процес. Но благоприятният изход от него зависи от качествата, възпитавани в българското общество и най-вече – сред българските младежи. Ето тук идва ролята на образователната система, както и на всяка образователна единица – училище, директор, учител и т.н. – в тази система. Разбира се, не може да се отрече ключовата роля на семейната среда и ценностите, предадени от родителите на детето. Но в този вид предаване на ценности, често превес взимат субективните убеждения (и предубеждения) и гледните точки, повлияни от различни афекти. Докато **училището е тази институция, която може по един по-обективен начин, обоснован от научни открития и познания в областите на социология, педагогика, психология да насърчи сред учениците развиването на ключовите ценности и качества, необходими за 1) социалното интегриране на вече формирания индивид в различни социални групи и среди, с които му предстои да се сблъска и 2) мирното, толерантно и приемащо съжителство на различни култури и ценности в едно развиващо се общество.**

Действително, върху образователната система лежи отговорността за формиране на едно гражданско общество, отличаващо се с качества като разбиране на чуждата гледна точка, толерантност и търпимост, критично мислене и ангажираност със социалните въпроси в обществото, което да позволи устойчивото развитие на България и нейния народ.

Именно тази отговорност, която може да бъде поета само от образователната система, аргументира **актуалността** на представеното тук дисертационно изследване. Фокусът на разработката е поставен върху образователните проекти и иновациите в тях, които могат да насърчат европейското интеграционно взаимодействие. Темата на труда е това какви практики се реализират и биха могли да бъдат имплементирани в българската образователна среда, с цел да насърчат социалната интеграция във всички нейни проявления – както индивидуална, така и културна – сред деца и юноши.

Обект на дисертационния труд са конкретните образователни проекти и програми на национално и европейско ниво, тяхната ефективност, предизвикателствата пред успешното им осъществяване, както и възможните начини за подобряването и адаптацията им към актуалните нужди на българските ученици. **Предмет** на дисертацията са „работещите“ образователни проекти, които допринасят за социалната интеграция и включване на учащите.

Целта на дисертацията е да представи задълбочен теоретичен обзор на литературата, засягаща социалната интеграция и нейните аспекти, връзката ѝ с европейските ценности и общество, както и на иновативните практики в европейски и национален мащаб за насърчаване процеса на социална интеграция чрез възпитаването на ключовите личностни качества и компетенции за участие в този процес, който теоретичен обзор да позволи обосновано емпирично изследване на ефективността на иновативните практики в образователната система в България, насърчаващи социалното включване на учениците, и задълбочена дискусия на получените резултати.

В съответствие с целта на дисертационния труд са формулирани и поредица от **задачи**:

- да се проучи литературата и се представят различни теории и подходи към социалната интеграция;
- да се проследят концепти, свързани със социалната интеграция, като: устойчиво развитие, приобщаващо образование, иновации, социална кохезия;
- да се разгледат различни образователни проекти в национален и европейски контекст, които имат интегративен ефект;
- да се проведе социологическо проучване с метода на анкетирането с ученици и с метода на интервюто – с учители;

- да се обработят и обобщят получените резултати, като се набележат насоки в действието на проектната дейност;
- да се покаже и обоснове значението на образователните проекти като фактор за интеграция в съвременни условия.

Съответно, **целите на проведеното социологическо проучване** са: да 1) проучи ефективността на практиките за социално включване, упражнявани в българските училища, 2) оцени техния успех в повишаването на професионалния, личностен и граждански капацитет на учениците и 3) идентифицира полезни практики и нужни промени в образователната система, които да допринесат за по-ефективната социална интеграция на учениците от и в различен културен контекст.

Тезата на дисертационния труд е, че в съвременните условия на европейска интеграция образователните проекти имат голямо значение за личностното развитие на учениците, допринасяйки за повишаване на знанията и компетентностите им, за обогатяване на техния опит, за разширяване на социалните им умения.

В дисертационния труд са използвани няколко **различни подхода**.

Първият е социологическият подход, който служи за анализ на основните характеристики в поведението и вижданията на главните актьори, свързани с процесите на социална интеграция и в разглеждане на нейните съвременни измерения и проявления. Чрез социологическия подход се систематизират знанията за проектната структура и нейното значение за интеграцията.

В анализа на темата са използвани също: - индуктивен подход: при неговото прилагане разсъжденията и анализът се движат от частното към общото; - както и дедуктивен подход, при който от обобщенията се визират конкретни и единични случаи в социалната реалност.

В дисертационния труд е използван и историческият подход. Чрез него се верифицират различни страни в развитието на образователните институции, прилаганите проекти и среда.

В настоящия дисертационен труд са използвани няколко **метода**:

1. Кабинетно изследване - то има за цел да анализира вторични данни - публикации, доклади, статистически данни, документи от институционален характер, имащи отношение към темата на дисертационния труд.
2. Анализ на политически документи – закони и стратегии, които са свързани с темата за проектната дейност и интеграцията.

3. Групова анкета с ученици и интервю с учители, за набиране на първични данни от респондентите.

Обхват и ограничителни условия

Настоящият дисертационен труд е фокусиран върху структурите и реалностите на училищното образование и неговите специфики и вид. От тази гледна точка се налага изводът, че институционалните модификации, свързани с определен тип училищна структура са важни, защото носят допълнителна информация за учебния процес, нивото на обучение и състоянието на образователната система.

Емпиричното проучване, което представлява важна част от дисертационния труд е проведено с 53 ученици от гимназиален обучителен етап и 6 учители; проучването не е представително и получените резултати и направените обобщения се отнасят до изследваните лица.

Ръководейки се от посочените цели и задачи, и теза, дисертационният труд има **структура** от четири глави, библиография и приложения, в които се съдържат разработените изследователски инструменти.

Първата глава от дисертацията се спира на подробно изследване на научната литература за социалната интеграция, връзката ѝ с устойчивото развитие на обществата и позицията на този процес в европейския контекст. **Глава втора** прецизира теоретичното обсъждане като се фокусира върху практиките за социално включване в контекста на образователната система в България и Европа, изброява конкретни примери от национални и европейски проекти и обсъжда предизвикателствата пред успешното социално включване с акцент върху най-маргинализираната група сред българските ученици, а именно – етническите малцинства.

Третата глава от дисертационния труд е посветена на поетапно и обосновано върху научни похвати в социалните науки построяване на изследователска методология, която да отговори на поставените цели, задачи и въпроси в изследването. Подробно са представени изследователският подход, избора на тип инструменти и тяхното конструиране, целева извадка, процедура и метод за обработка на данни в проучването.

Последната **четвърта глава** представя събраните в изследването данни, обобщение на отговорите, тяхната интерпретация и направените на база на анализите на тематичното съдържание изводи.

Практическата значимост на настоящия труд и по-конкретно – на резултатите, получени посредством социологическото проучване в рамките на дисертацията – е свързана с необходимостта от увеличаване и разпространение на иновативните образователни практики за насърчаване на социалното включване, възпитанието на гражданско общество, способно да допринесе за устойчивото развитие на обществото и държавата, и необходимите за тези процеси личностни и професионални качества сред днешните ученици. Правейки изводи на база прякото споделяне на мнения от педагози и още по-важно – ученици – настоящият труд би могъл да допринесе за утвърждаването на работещи практики за социално включване, преодоляване на предизвикателствата в ефективното прилагане на съществуващите национални и европейски образователни проекти и разработване на нови стратегии и методи за насърчаване на ключови компетенции, и ценности като разбиране на чуждите гледни точки, приемане на разнообразието, активна ангажираност по социални теми и мотивация за развитие сред днешната младеж.

ПЪРВА ГЛАВА: ИЗМЕРЕНИЯ НА СОЦИАЛНАТА ИНТЕГРАЦИЯ

Първа глава от настоящата дисертация се фокусира върху теоретичното дефиниране на социалната интеграция като социален феномен. Разгледани са процесите социализация, социална адаптация и взаимодействие и са обсъдени конкретните социални компетентности, които са необходими за успешното протичане на социалната интеграция. Направен е обзор на факторите за управление на индивидуалния и групов субект като преход към темата за интеграционните процеси в образователната система. Социалната интеграция е представена в контекста на възможностите за устойчиво развитие, в съответствие с общоевропейските цели и ценности. Главата завършва с обобщение на обсъдените явления и как те взаимодействат в днешното приобщаващо образование.

В законодателството на Европейския съюз, отнасящо се към образованието има дефиниция на две поставени основни цели на образователната политика: качествено образование и равен достъп до него^v. Равнен достъп до качествено образование означава такъв да се осигури на всички учащи. В своята същност това не значи полагане на еднаква грижа към всички учащи, а диференциране на отдаваната грижа спрямо различните потребности.

1. Социалната интеграция в теоретичен контекст

Социалната интеграция денотира връзката между личността и средата като двустранно взаимодействие, което включва усвояване на социален опит и преобразуване на този опит в специфични ценности, принципи и ориентации. Чрез процеса социална интеграция, индивидът се превръща в член на различни общности, на тяхната културна и семейна среда чрез участие в различни отношения, структури и практики^{vi}. Съставните части на обществото и тяхното взаимодействие се изучават в съответствие със социалния ред и социалния консенсус (съгласуваност) на обединяващите ги фактори.

В съвременната литература по обществени науки липсва ясна дефиниция на понятието социална интеграция, тъй като различните научни направления дават различни дефиниции.

Смисълът на интеграцията според Юнг^{vii} е фокусиран върху приемането и осъзнаването на този материал на психическата действителност, който е изгонен от

сферата на Его в несъзнаваното с помощта на защитни механизми като потискане и репресия. Крайната цел на интеграцията за Юнг е приемане на личното и колективното несъзнателно така, че те да съществуват в личността заедно.

Според Рихард Мюнх интеграцията в модерните общества е систематична поради наличието на функционални специфични системи като икономика, научни среди, религия, политика и други; за него социалната интеграция в модерните общества е базирана на всеобща приемственост, гарантираща равенство на човешки права. Мюнх описва интеграцията като наличие на систематична връзка, духовно, икономическо и социално-политическо единство на обществото, което се изразява в изграждането на обща за всички индивиди ценностна система и идеал^{viii}.

Питър Блау представя своето виждане за социалната интеграция през 1960 г. в „Теория на социалната интеграция“, като разграничава комплексни социални структури и ги дели по степен на сложност на обществените отношения^{ix}. Това, което прави впечатление в теорията на Блау е, че той отдава процеса на социална интеграция на обществените взаимодействия между две (или повече личности) и разглежда тези градивни елементи – наречени по-общо социални интеракции, или социална обмяна (social exchange) – в по-голям детайл. По този начин, Блау предлага по-задълбочен поглед над феномена социална интеграция; той не оставя анализа си на ниво „тъпа“, а разглежда индивидуалните фактори и подбуди за участие в или насърчаване на процеса на социална интеграция – теория, която е бързо обсъдена по-подробно по-късно (1.3).

Според Кондорели, социалната интеграция обединява социалните феномени в общо, цялостно съществуване на отделни части на обществото, като това води до хармония между отделни социални групи^x. Според Голенкова и Игитханян, този процес е приемане на човешкото същество от останалите членове на обществото или групата, и това е с цел създаване на най-добрите възможни отношения между отделни, необвързани един с друг социални субекти (групи, лица, отделни класи на обществото), за да може да се изгради интегрирана система, която е координирана и индивидите в нея за взаимно зависими заради техните общи интереси, цели и ценности.

Според Гидънс концепцията за „интеграция“ не може да бъде синоним на съгласие или сплотеност, а е процес на взаимодействие и той прави разграничение между „социалната“ и „системната“ интеграция. Социалната интеграция се определя като

взаимодействие между индивидите и се определя като систематична на лично ниво. Това предполага съвместно присъствие на различни индивиди, които да си взаимодействат. Системната интеграция се дефинира като взаимодействие между групите, които формират системния характер на обществото^{xi}.

Федотова казва, че не съществува универсално определение на понятието „социална интеграция“, защото при всеки опит за дефиниране не се взимат всички нужни елементи предвид. Тя разглежда социалната интеграция като множество отделни процеси, които са причината всички взаимодействащи елементи да се превръщат в социална общност, в система, като един вид стабилност, която се поддържа от социални групи.

Въз основа на тези възгледи – както и на други теории, цитирани в дисертацията – можем да обобщим, че процесът на социална интеграция допринася за развитието на човешката комуникационна култура, позволявайки съзнателно и несъзнателно проучване на необходимата, адекватна и ползотворна практика на социално взаимодействие чрез предварително разработени социални роли и форми на лични поведения, очаквани от обществото, и социалния статус, свързан с определени права и задължения и културни норми. Най-общо казано, социалната интеграция първо, се свежда до единството на хората, основано на общи ценности и взаимозависимост, и второ - до възникването на междуличностни отношения, интерактивни практики, социални групи и интегрирани индивиди.

В своите трудове Минев представя гледната точка, че социалната интеграция представлява вид форма на включване на човешките индивиди, институции, групи и др., с оглед техния съвместен начин на живот, съвместно осъществяване на някаква дейност или постигане на общи за тях цели. Уповавайки се на дефиниция, изведена от Световната здравна организация, Минев разглежда социалната интеграция като „включване в житейски ситуации“, докато ограниченията в приобщаването са „проблеми, пред които лицето може да бъде изправено при включването си в житейски ситуации“. Разглеждайки социалното интегриране на прагматична плоскост, авторът приема, че това е установяване, поддържане и поощряване на най-важните връзки на лицето с неговата социална среда (социални контакти, приятели, институционални контакти, контакти в професионална реализация и т.н.). Заедно с това, според него, от не по-малко значение е и съхраняването на личностния идентитет – навици, ценности, мотиви и

интереси (битови, развлекателни, политически, културни, общностни). Минева приема също и виждането, че интеграцията е процесът, чрез който хората усвояват съществуващия опит на обществото, и особено значението на социалната система за усвояването на ролята в обществото. Този процес може да се осъществи в семейна среда, училищна среда, работни групи и социални общности. В този процес се придобиват социални норми, стереотипи, умения социални нагласи, обществено прието поведение и форми на комуникация и избор на начин на живот.

В тясна връзка със социалната интеграция е и феноменът социализация. Руският психолог Андреева, като последовател на методите на изследователите Дюркем, Кули, Парсънс и др., описва социализацията като процес, чрез който индивидите навлизат в социалната среда, овладяват социалното влияние и се запознават със системата на обществените отношения. Андреева идентифицира две различни форми на социализация: социализация, която се адаптира към специфични социални условия, и социализация, която се интегрира в специфична среда - последната приема активното участие в обществото като предпоставка. Тя също така идентифицира разликата между личното възпитание и социализацията, като подчертава, че възпитанието е целенасочен процес на преподаване, докато социализацията е спонтанен процес. Реалностите на политиката, обществото и културата не са ни оставили безразлични и ние не можем да бъдем „затворени“ към тях; отглеждането, възпитанието и образованието са процеси, които могат да бъдат прекъснати, стига процесът на социализация да е непрекъснат и да продължи до края на човешкия живот; отглеждане, образование и възпитание се осъществява тук и сега чрез конкретни образователни дисциплини. Социализацията се осъществява през целия живот. Тя започва от раждането и не спира цял живот. Процесите на образование, възпитание и социализация са паралелни и независими едновременно, целящи да формират личност, да намерят място в живота и път към социално и професионално самоопределение. Целта на образованието е да развие индивиди, които са готови за социализация в интегрирана форма.

В процеса на социализация отделните индивиди изграждат определена система от знания, норми, ценности и умения, което им позволява да играят своята роля в определен контекст на обществото. Характеристиките на процеса на социализация представляват целенасоченото влияние върху личността (от страна на обучението, образованието, възпитанието и др.) и влиянието на спонтанните и стихийни процеси, които определят формирането и развитието на индивидите. Най-общо казано, социализацията означава

„включване в обществото“ или присъединяване към среда, условия, общност или състояние.

А за да бъде успешна социализацията и да се осъществи процесът на социална интеграция на индивида, е нужно **социално взаимодействие**. То е един от главните процеси във всяка социална среда и представлява ситуации на общуване, в които поведението на един участник е съзнателно реорганизирано и оказва влияние върху поведението на друг участник, като чрез това общуване се достига процеса на социално взаимодействие между индивидите^{xii}. То може да бъде с различен интензитет – участникът, който оказва влияние, може да използва избирателно различен език на тялото, специфични думи и действия, с които да окаже по-голямо влияние върху другия участник, за да постигне дадена цел, или може да не се стреми да използва никаква специфика и социалното взаимодействие да бъде изпълнено.

Също така, за да се стигне до изграждането на личността, която е способна да приема различието и да участва в процеса на социална интеграция, са необходими **ключови социални компетентности**. Според Европейската комисия, ключовите компетентности включват умения, които могат да бъдат наречени „традиционни“, заради тяхното място и значение в обществото:

1. Общуване и познаване на родния (майчин) език;
2. Владееене на чужди езици и свободно боравене с тях;
3. Математическа грамотност, компетентност и основни знания в областта на природните науки и технологиите;
4. Инициативност и предприемачество;
5. Умения за учене и научаване на информация;
6. Дигитална компетентност;
7. Социални и граждански отговорност и компетентности;
8. Културна осъзнатост, както и възможни творчески изяви.

Тези ключови компетентности би следвало да се насърчават още от ранна детска възраст, а след това да бъдат продължително затвърждавани в училище и образователната система. Нужно е да бъде осигурено висококачествено образование за всички, както и подходящи учебни програми за придобиване на тези компетенции. На учениците следва да бъде указвана подкрепа от страна не само на семейството, но и на учителите, които ги обучават, както и да им се даде възможност те да развият не само

изброените компетенции, но и вътреличностни, комуникативни и междуличностни умения, както и да се подобри коефициентът на емоционална интелигентност на обучаващите се.

2. Интеграцията в образователните институции

Усвояването на тези ключови компетентности до голяма степен се случва в образователната среда. Интеграцията на учениците следва да бъде главен приоритет на образователната система, за да могат да бъдат постигнати по-добри резултати и да бъдат реализирани обучителните цели, поставени на учениците. Използването на добри практики и програми, насочени към интеграцията, спомага за извършване на интеграционния процес и го прави плавен и безпроблемен, и така биват постигнати вече поставени цели за интеграция на индивида в образователна среда.

Някои от програмите предлагат следните мотиви:

- ✓ **Обхождане и обхват на всички ромски деца^{xiii}** – тази дейност е от изключителна важност за интеграцията на деца от малцинства, защото по този начин се гарантира максимално обхващане на подлежащите. Близкия контакт с учители, директори и други лица в образователната система може да подейства благоприятно на семейства, които са имали притеснения да запишат децата си в училище поради редица причини, по този начин учителите и други лица могат да говорят със семействата, да се запознаят с децата от първо лице, за да може да се започне процесът на социализация в обучителна среда. Тук семейството играе голяма роля, защото е възможно родителите или попечителите да откажат да запишат детето си в образователна институция, затова предварително трябва да бъде изграден план за работа при тези посещения.
- ✓ **Осигуряване на ефективен координационен механизъм между заинтересованите страни за провеждане на успешни интеграционни политики^{xiv}** – тази дейност следва да се използва винаги, а не само с деца от малцинства. Близката работа с родителите е от изключителна важност за успешната интеграция на детето в обучителна среда, защото то на практика напуска позната среда и се пренася за голяма част от времето си в непозната среда. Ако се работи с родителите е възможно тази промяна да бъде плавна и лесна, и успешно да бъде проведен началният интеграционен процес.

- ✓ **Включване на повече деца в целодневна организация на учебния ден^{xv}** – по този начин на учениците се дава възможност за повече време в обучителната среда, сред деца на същата възраст, под надзор на учител/педагог, който да следи социалната дейност, която се извършва между тях. Тук може да окаже влияние по-игровата насоченост на неформалната част на целодневното обучение, т.н. „занималня“, където децата имат по-голяма възможност за социализация и обща игра.
- ✓ **Допълнителна работа с ученици 5-7 клас за кариерно ориентиране в ЧК и подготовка за приемни изпити в професионалните гимназии до завършване на средно образование^{xvi}** - дейност за интеграция на по-големите ученици. По този начин им се предоставя възможност за кариерно ориентиране, обсъждане на възможностите пред тях и е вид подготовка за интеграция не само в по-високата образователна степен, но и в последващото включване в икономическата структура на обществото.
- ✓ **Мотивиране изяви на даровити деца^{xvii}** – всяко дете е талант само по себе си в различно направление и това трябва да бъде поощрено. Училищните концерти, изяви, изложби и други възможности за изразяване на дарба и собствен глас са лесен начин за интеграция на детето в обществото, което ни заобикаля. Дава се поле за изява на таланта им, а в последващите години, ако това продължава да се поощрява, е възможно пред тях да се покажат още повече възможности за изява.

Представените програми са добри начини за интеграция на индивидите в училищна среда. Могат да бъдат използвани не само при деца от етнически малцинства или застрашени групи, но и при всяко едно дете, което тепърва навлиза в обучителния процес.

Добре е да бъдат използвани и превантивни мерки – да не се позволява на децата да отпаднат от образователната система поради една или друга причина. Точно затова в повечето програми са заложили „Превантивни мерки за недопускане отпадането на децата от основно образование и увеличаване броя на завършващите средно образование“. В зависимост от начина, по който се работи за тази цел, тя може да бъде от голяма помощ на децата, които заради конфликти на тема етническа, полова, расова или религиозна идентичност отпаднат от образователния процес.

Въвеждането на програма за образование на всички ученици може да бъде от полза, когато се говори за различия – по този начин учениците, които са по някакъв начин предубедени към религия, пол, раса и т.н., могат да се образуват относно тези теми и да променят отношението си към хората, които са различни от тях.

Интеграцията на този етап е от изключителна важност, защото подготвя децата за последващо включване в по-различна социална среда, дава предпоставка за завързване на приятелства, изграждане на морални, културни и социални дейности, и дава начална база за интеграцията в работна/икономически-зависима среда.

3. Устойчиво развитие

Устойчивото развитие може да се разбира като взаимодействие между природата и обществото, което да осигурява безпроблемно съществуване на хора, като не се намаляват потребностите за бъдещите поколения. Няколко ключови принципа за постигането на подобна хомеостазата са^{xviii}:

- ✓ **Равни възможности** да бъдат предоставени на всеки човек – граждански права и политически права, които следва да бъдат осигурени от всяко правителство; икономически, културни и социални права; екологични права и права на развитие.
- ✓ **Участие на всеки член на дадено общество в процеса на управление и вземане на решения** - чрез групи за права, неправителствени организации, или индивидуални участници и други.
- ✓ **Предотвратяване на всякакви форми** на унизително, лошо отношение, насилие и тормоз.
- ✓ **Осигуряването на свободен достъп до информация, наука и изкуство и постижения.**
- ✓ **Равнопоставеност** между хората и различните социални групи, независимо от пол, раса, етнос, култура, религия, политически възгледи и т.н.

Тези принципи предизвикват въпроса дали образователната система предлага дейности, развиващи ключови компетентности и насърчаващи социален климат, който да допринесе за устойчиво развитие. Ако обърнем внимание на сегашното положение на образователната система, тя сякаш има за цел да обучи учениците как да поемат голямо количество информация, понякога за сметка на разбирането ѝ. Ако образованието не цели обучаващите се да възприемат изцяло дадената им информация и учебен материал, то тогава то се оказва неефективно за развитието и качеството на бъдещото поколение и

неговото място в обществото. Образованието не трябва да се приема само като начин за намиране на професия в бъдеще, а трябва да бъде начин за приобщаване на учениците към обществото – колкото повече информация възприема даден индивид, толкова по-лесна и успешна може да бъде неговата социализация. Осъвременяването на системата в съответствие с общевропейските цели и ценности би позволило да се върви напред към устойчиво развитие, без да се забавя нейния растеж.

4. Приобщаващо образование

Основна цел на приобщаващото образование е осигуряването на по-високо качество на образователните ресурси и достъпа, който учениците в неравностойно финансово или социално положение имат до тях. В България, една от основните крачки, направени в тази посока, е реализацията на проект „Подкрепа за приобщаващо образование“, получил финансиране по Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“ в периода 2014 – 2020 г. В проекта са инвестирани 31 000 000 лв., като срокът за изпълнение на проектните цели е 36 месеца.

Проектната дейност е насочена към подпомагането на деца с хронични заболявания, специфични образователни потребности и изявени дарби. Акцентът е върху образователната среда на тези ученици – оборудването на учебните кабинети и институции с необходимите средства за повишаване качеството на получаваното от децата образование; учебните материали, които се използват в училище; качеството на подготовка на учителите и образователните специалисти, носещи отговорност за обучението и възпитаването на децата в училище, както и степента на сигурност и безопасност в рамките на учебната среда.

Дейностите по проекта включват формиране на ясна представа за образователните потребности на целевите групи, а също и по отношение на наличните към съответния момент ресурси за изпълнение на проектните цели. Оценката на дейностите се осъществява, в съответствие с предварително изготвен модел и носи информация, въз основа на която се разработват подходът и инструментите, необходими за повишаване качеството на образованието за учениците със специални образователни потребности, хронични заболявания и изявени дарби. Проектът включва организация и провеждане на обучения, чрез които се осигурява подготовка на педагозите за оптимизация на учебните процес и среда; осигуряване на допълнителен персонал в

институциите, в които има ясно изразена необходимост от това; а също и предоставяне на социална подкрепа за семействата на децата, спадащи към целевите групи по проекта. В резултат от реализацията на проектната дейност^{xix}:

- ✓ 4850 специалисти в сферата на образованието получават необходимото обучение за осигуряване на социална подкрепа за децата със специални образователни потребности;
- ✓ 430 училища са снабдени с необходимите ресурси за осигуряване на висококачествено образование за целевите групи;
- ✓ 220 детски градини получават съответната подкрепа за осигуряването на подходяща среда за личностовото развитие на децата в тях;
- ✓ 4100 ученици със специални образователни потребности получават подкрепа по програмата;
- ✓ 7700 ученици с хронични заболявания и/или изявени дарби получават необходимата подкрепа за подобряване на личностовото си развитие в учебна среда.

Проекти като горе-разгледания акцентират върху сравнително широк кръг от аспекти на образователния и социалния живот на децата, тъй като включват дейности, свързани с: подобряване на уменията на персонала в детските градини и училищата; разработване на материали и осигуряване на образователни ресурси, необходими за оптимизация на образователния процес; както и подпомагане приобщаването на децата в неравностойно положение към българската образователна система. Всичко това свидетелства за наличие на стремеж от страна на българските образователни институции към повишаване социалния капитал на децата в училище и изграждане на основи за постигане на социална кохезия в българското общество.

ГЛАВА ВТОРА: ПРАКТИКИ ЗА СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ

Втора глава на настоящия дисертационен труд прави обзор на съществуващите практики в образователната система, които насърчават социалното включване и интеграция посредством групови дейности и развитие на ключови компетентности. Тук е представена онази част, в която се дефинира понятието за иновация и връзката му със социалната кохезия, след което са изброени текущите национални и европейски образователни проекти в България и техният отзвук сред учениците.

1. Иновации и социална кохезия

Може да се каже, че социалната кохезия се разглежда от различни ъгли и нейната структура е комплексна, тъй като се състои от разнообразни елементи. Най-важният извод, направен след разглеждане на различни теории за социалната кохезия е, че социалният капитал е сред основните елементи на социалната кохезия. Неговият дефицит се свързва с негативни последици за съответните обществени групи, като: социално изключване, несправедливи ограничения в достъпа до икономически ресурси, здравеопазване, образование и др. Редуцирането на подобни случаи до абсолютен минимум е от голямо значение за поддържането на високи нива на социалния капитал и съответно – подобряване качеството на социалното сближаване.

Образователните институции играят голяма роля във формирането на човешките ценности и представи за гражданската отговорност, сътрудничество в рамките на общността, както и социалното включване^{xx}. Социалната сплотеност, установена в рамките на образователните организации, намира своето отражение в ученическите общности, което от своя страна повишава работната ефективност в съответните учреждения и допринася за положително развитие на икономическия и социалния капитал и на обществото като цяло.

Подобни комплексни цели, свързани не просто с усвояването на учебен материал, но и с личностното развитие в обществен контекст, често се осъществяват с помощта на иновативни практики. Това е така, защото разработването на нови продукти, практики, услуги и политики позволява откриването на нови бизнес възможности, разрастване на икономиката, подобряване качеството на предлаганите услуги и установените практики в различни обществени сектори, включително образование и здравеопазване, които са от

огромна значимост за повишаване количеството и качеството на културния, социалния и икономическия капитал.

Конкретно в българската образователна система са необходими иновативни практики, посветени на следните цели^{xxi}:

- да се осигури равен и добър достъп до всички етапи на образование за всички членове на обществото;
- да се укрепят обучителните системи и изграждащите ги компоненти;
- да се модернизират образователните среди, спадащите към тях технологии, практики и подходи;
- да се редуцира броят на напускащите училище индивиди.

2. Образователни проекти в европейски и национален контекст

Именно от идеята за иновативни практики, обслужващи общоевропейските цели за личностно развитие, възпитание на ключови компетентности и повишаване на най-важните за съвременното общество знания и умения, в България се осъществяват дейности по редица европейски и национални образователни проекти. Те включват:

➤ Европейски образователни проекти

- Проект Еразъм+ (Erasmus+) – чиято основна цел е да подпомогне участниците в тяхното образователно, професионално и личностно развитие, чрез включването на участници с различни социален, културен и икономически произход и дейности за развитие на дигитални и езикови умения, знания за опазването на околната, запознаване с чужди култури, развитие в технологическия сектор и други области, предполагащи загриженост за и стремеж към подобряването на бъдещето.
- Проект Humour in the Classroom – който цели да се повиши степента на ангажираност с образователния процес чрез хумора като средство за предизвикване на вълнение у хората.
- Проект Hi-Tech Democrats – който цели поощряването на гражданската активност на младите обществени членове, чрез доброволческа дейност, включване в общностни групи, оказване на помощ на други членове на общността и т.н.

- Проект Y(OUR) Culture – който цели запознаване на учениците с разнообразието на културата и идентичността, посредством участието в творчески дейности с деца и юноши.
- Проект Youth Empowerment Through Civic Engagement and Skills Development – проект за овластяване на младите хора за ролята им на *глобални граждани*, като проектните дейности в голяма степен имат и технологическа насоченост.
- Проект CC EDU - инициатива, целяща обучаването на млади участници относно последиците от изменението в климата.

➤ **Национални образователни проекти**

- Проект „Иновативни инструменти за подобряване уменията на преподавателите във висшите училища за повишаване на качеството на висшето образование в България“ – който има за цел да повиши иновативността в българското образование, като оборудва преподавателите във висшите учебни заведения с необходимите знания и умения за повишаване качеството на висшето образование в страната.
- Проект „Мотивирани учители“ – който е разработен с цел да допринесе за повишаване успешността и конкурентността на българското образование, чрез привличане на кадри към сферата на образованието и подготовката им с необходимите знания и умения, както и предоставяне на задоволителни трудови условия, които да допринесат за дълготрайна ангажираност на специалистите в образователния сектор.
- Проект „Осигуряване на съвременна образователна среда“ – в рамките на който се създават атрактивни помещения за развитие на ученическите умения, както и инвестиране в модерни учебни материали, книги и др., предназначени за културното, социалното и личностно израстване на учениците.
- Проект „Информационни и комуникационни технологии (ИКТ) в системата на предучилищното и училищното образование“ – чиито дейности са свързани с модернизиране на достъпа до образователни ресурси за българските ученици, както и продължаване на развитието на образователната мрежова инфраструктура, започнало през периода 2015 – 2020 г.

А както може да се изведе от казаното за ключовите компетентности и социални умения и тяхната необходимост за постигането на социална интеграция, резултатите от

всички тези проекти са пряко или косвено обвързани и с интеграцията на ученици от етническите малцинства.

Все пак, в корена на много от проектите си остава **гражданското образование** като една от отговорностите на националната образователна система, за да бъдат те подготвени за ролята си на продуктивни членове на едно общество. Гражданското образование се свързва с израстването на личността, със запознаването със системата от различни видове отношения (трудови, правни, икономически, социални и т.н.) в рамките на общността, както и със законите и нормите, на които тази система е подчинена. Накратко, гражданското образование формира *гражданина*, като спомага за формирането на неговата гражданска култура и самосъзнание и възпитава у него усещане за обществена ангажираност^{xxii}. Гражданите имат определени права и задължения към държавата, които определят качеството на отношението *индивид – общност*, чрез регулацията на индивидуалния принос към обществените (държавните) цели и обществения принос към удовлетворяване на гражданските потребности.

ГЛАВА ТРЕТА: ЕМПИРИЧНА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Трета глава от дисертационния труд представя детайлите на избраната изследователска методология, посредством която са събрани емпирични данни по конкретни изследователски въпроси.

1. Изследователска цел

Основавайки се на ключовите явления и термини, обсъдени в първа и втора глава, емпиричното изследване има следните **цели**:

- ✓ Да проучи ефективността на практиките за социално включване, упражнявани в българските училища.
- ✓ Да проучи успеха, постигнат от участието в извънкласни практики за социално включване и гражданско образование, свързан с повишаване на професионалния, личностен и граждански капацитет на учениците в България.
- ✓ Да идентифицира полезни практики и нужни промени в образователната система, които да допринесат за по-ефективната социална интеграция на учениците от и в различен културен контекст.

Следвайки тези цели, са поставени няколко **изследователски въпроса**:

1. В каква степен участието в извънкласни проекти и програми повишава ключовите компетентности (определени от ЕК) на учениците?
2. В каква степен участието в извънкласни проекти и програми повишава социалната интеграция на учениците?
3. В каква степен участието в извънкласни проекти и програми подготвя учениците за пълноценно включване в гражданското общество?
4. От какви извънкласни дейности, проекти и програми имат нужда българските ученици за повишаване на ключовите си компетенции?
5. Какви са пречките пред и препоръките за извличане на максимална полза от провеждането на извънкласни проекти и програми в училище?

2. Изследователски подход

Представеното изследване се ръководи от индуктивната логика. При нея теоретичните изводи се оформят след конкретни емпирични наблюдения. Този **изследователски подход** е приет за ориентир, тъй като позволява анализът на данните и оценката на резултатите да доведат до разработването на изводи относно изследователските въпроси, вместо да се тества истинността на предварително допуснати отговори. По този начин е възможна и по-голяма гъвкавост в идентифицирането на добри практики и препоръки, без да се рискува важна част от тях да бъдат пропуснати, поради това, че фокусът на изследването е бил предварително поставен върху ограничен брой хипотези. Този подход определя и избора на методи за събиране на данни.

3. Извадка

В настоящото изследване, основен фокус е ефектът от извънкласните програми и проекти върху развитието на учениците като пълноценни граждани, способни да се реализират в професионален план и да допринесат за устойчивото развитие на обществото и държавата. Този фокус категорично изисква включването на **ученици** в извадката. Но не бива да се пропускат и изследователските минуси в проучванията, които разчитат само на самооценка (т.нар. self-report data). Ако учениците оценяват сами своето развитие и ефекта на даден фактор върху живота им, то няма как техните отговори да бъдат напълно обективни^{xxiii}.

Ето защо е важно да бъдат събрани данни и от лица със странична гледна точка. Това може да бъде **педагогическият персонал**. Учителите в едно училище, в което се осъществяват извънкласни проекти и програми, могат да дадат ценна информация от наблюденията си върху учениците, предвид опита, който са натрупали през годините. Още повече, педагогическият персонал е пряко замесен в организирането на тези извънкласни дейности и в целеполагането, свързано с техния желан ефект. Следователно, те биха могли да споделят информация и за трудностите, добрите практики и нуждите при осъществяване на извънкласни проекти и практики, насърчаващи гражданското образование и повишаване на ключовите компетенции на учениците.

4. Инструментариум

За да бъдат използвани предимствата на количествените данни, които позволяват даването на по-категорични отговори на изследователските въпроси, и на качествените данни, които представят повече детайли и субективни гледни точки, в настоящото изследване са използван и двата метода за събиране на данни. Избран е **комбиниран изследователски метод – събрани са както количествени, така и качествени данни**^{xxiv}. По този начин става възможно по-конкретното измерване на определени тенденции и нагласи в метрични величини (чрез количествени отговори), без цялата информация от изследването да се свежда до ограничени статистически обобщения, позволявайки интерпретация и обсъждане на субективната гледна точка на изследваните лица (чрез качествени отговори).

Ръководейки се от избрания подход за събиране на данни и от целевата извадка, са изготвени следните изследователски инструменти:

- **Анкетен въпросник за изследване на ученици**

Въпросниците са средство за събиране на конкретни данни в дадена ситуация, чиито резултати след това могат да бъдат анализирани. Основните предимства на въпросниците са няколко: 1) позволяват включването на въпроси, събиращи както количествени данни (въпроси със затворени отговори по скала), така и качествени данни (въпроси с отворени отговори); 2) често имат кратка и ясна форма, подходяща за ученици, чието търпение, а и внимание към училищни анкети е ограничено; 3) позволяват гъвкавост по отношение на начините за администриране: могат а се попълват лице в лице, онлайн, по имейл и така да достигнат до и да бъдат завършени от повече ученици.

Тъй като темата на настоящото изследване не е проучвана досега в България, е необходимо анкетните въпросници да се съставят специално за изследването. Това означава, че се налага внимателно следване на наръчници за дизайн на инструменти, така че въпросникът да има добра вътрешна и външна валидност, надеждност и последователност, и резултатите от администрирането му да бъдат достоверни. За да бъдат изпълнени тези условия, въпросникът е преминал през няколко редакции и са отстранени различни негови недостатъци. Така крайната версия на въпросника се състои от 3 въпроса с отворен отговор, 10 въпроса със затворен отговор, от които 1 въпрос

изисква отговор „Да“ или „Не“, а останалите 9 предлагат Ликертова скала за отговори, извличаща данни в метрична форма. В края на анкетата са включени и 5 демографски въпроса.

Съдържанието на въпросите е подбрано, така че да се събере информация в няколко категории. Първият ключов въпрос събира информация за това в колко и какви извънкласни програми и проекти е участвал ученикът: дадени са примери за такива програми и проекти за по-голяма яснота, като изрично е посочено, че той може да е участвал в други освен изброените. Целта на този въпрос е да определи дали респондентите попадат в целевата извадка – ако отговарящите ученици никога не са участвали в такива проекти или програми, то изследването приключва за тях.

В случай, че са участвали в извънкласни проекти и дейности, те са помолени да ги изброят. След това отговарят на въпросите с Ликертова скала за отговори. Първият такъв въпрос изследва степента, в която цялостното обучение в училище е насърчило и позволило на учениците да се включват в извънкласни проекти и програми. А чрез следващите 5 се измерва доколко, според самите ученици, са се повишили 1) технологичните им познания; 2) общата им култура; 3) артистичните им умения; 4) социалните и комуникативните им умения и 5) владенето на чужди езици. Скалата за отговори на тези въпроси е с минимален брой степени – 3, така че да не натоварва учениците, да не се увеличава рискът от случайно избиране на отговори и преждевременно прекратяване на участието, но и да даде количествена представа за изследваните феномени.

За да се оцени доколко участието на децата в извънкласни дейности е създавало у тях цялостно впечатление за усвояване на ключови компетенции и възможности за реализиране, те получават още два въпроса със затворени отговори, в които трябва да отбележат в каква степен участието в училищни проекти и програми ги е подготвило: 1) да бъдат по-добри в бъдещата си работа и 2) да бъдат по-ползени възрастни за цялото общество. Скалата за отговори отново се състои от 3 степени.

След тези въпроси са включени и въпросите с отворен отговор – те са оставени за втората половина от въпросника, така че учениците да имат по-добра представа за темата на изследването и да са си припомнили по-добре опита си в училищни програми и проекти, след като вече са отговорили на предходните въпроси. С тези отворени въпроси

учениците дават своята гледна точка за най-ценните научени неща от участието в проекти и програми, както и за недостатъците в тях. Последният въпрос измерва желанието на учениците да участват отново в подобни проекти, като отново е дадена Ликертова скала за отговори с три степени. Социо-демографските въпроси събират данни за пола, възрастта, класа, населеното място и етническата принадлежност на респондентите.

- **Интервю за изследване на учители**

По отношение на участието на учители в настоящото изследване, се очаква те да имат повече лична мотивация за участие в подобни изследователски проекти, повече търпение и възможност за отделяне на внимание, в сравнение с учениците, както и повече личен интерес в темата за извънкласните проекти и програми. Следователно, тяхното участие в изследването би могло да отнеме повече време и да се събере по-подробна информация. Въз основа на тези очаквания, за изследване на педагогическия персонал е избрана формата интервю. По аналогичен начин са подбрани за изследване конкретно учители, които са участвали в извънкласни проекти и програми. Ако респондентите отговарят на това условие, те също са помолени да изброят проектите, в които са участвали. След това са им зададени същинските въпроси в интервюто – 8 въпроса с отворен отговор.

Първата категория въпроси засягат личната мотивация на учителите за участие в подобни инициативи, мнението им за ползите от тези проекти и програми, както и конкретното виждане на учителите относно ефекта на дейностите за: 1) социалното включване на деца от малцинства; 2) развитието на технологични умения сред учениците; 3) насърчаването на самоинициативност за гражданско участие сред учениците. Тази категория от въпроси – с по-общ фокус върху цялостната стойност на извънкласните проекти и програми – заема първата част от интервюто с цел, от една страна, да служи като „загриване“ към темата на интервюто и от друга, защото не се отнася по никакъв начин до личните успехи и качества на учителите или до тяхната оценка за работата им и училището, в което работят, тъй като тези теми са по-деликатни и е по-трудно да се предразположат учители да отговарят открито на подобни въпроси^{xxv}.

По тази причина, въпросите, свързани с личните успехи и преживявания на учителите, са във втората половина на интервюто. Те изследват доколко учителите се

чувстват технически подготвени за изпълнение на проектните дейности и от каква подкрепа имат нужда, както и предизвикателствата, които са срещнали, при изпълнението на проектните дейности.

След като отговорят на тези два въпроса, интервюто приключва с обобщаващи въпроси – тези 2 въпроса са последни, тъй като е важно за отговорите им интервюираният да е обмислил добре аспектите от опита си с извънкласни проекти и програми (за което допринасят предходните въпроси). Така в края на интервюто учителите споделят какви, според тях, са ключовите умения, които един ученик трябва да има при завършване на средно образование, за да бъде пълноценен член на обществото и какъв проект биха избрали да осъществят с учениците си, ако имаха напълно свободен избор. В края на интервюто са добавени и 5 демографски въпроса.

5. Процедура

Първо са поканени за участие учениците. По този начин, се очаква, че техните отговори ще бъдат по-искрени и неподправени, тъй като изследването и неговата тема не са обсъждани в клас с учители или директор – ако учителите са по-запознати с темата на изследването, след като вече са се включили в интервютата, те биха могли несъзнателно да повлияят отговорите на учениците си, с цел те да свидетелстват за успеха им в провеждането на проектите и програмите. Освен това, разглеждайки отговорите на учениците, могат да се нанесат необходими промени в интервютата за учители, така че те да събират възможно най-ценната и актуална информация.

Учениците се включват в изследването, като получават линк към онлайн форма за отговори, заедно с инструкции какво се иска от тях. Поканата изпращат техните класни ръководители. Преди да се премине към отговаряне на конкретните въпроси, учениците прочитат кратко и ясно информирано съгласие, в което е изрично посочено, че отговорите им са анонимни – за да се елиминира рискът от социална желателност, която да повлия на достоверността на отговорите.

На втория етап от изследването са събрани отговорите на учителите, по съображения, сходни на тези от първия етап. Интервютата са провеждани на живо, в кабинет извън училищата, така че да се запази анонимността и конфиденциалността на данните. Изследователят сам провежда интервютата, като преди да премине към същинските въпроси, той дава на учителите информирани съгласия за участие.

Отговорите им са записани в резюмиран вариант на място и по-късно нанесени в дигитален формат за анализ.

6. Обработка и анализ на данни

От анкетните въпросници за ученици са събрани количествени и качествени данни. Количествените данни са кодирани в метрични скали и обработени чрез **Microsoft Excel**. Качествените данни от анкетата, както и от интервютата с учители, са обобщени в текстова форма, сегментирани според темата, която засягат и анализирани по **метода на тематичния анализ на съдържанието**^{xxvi}, за да се отговори на изследователските въпроси. Резултатите са подробно представени в следващата глава.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА: АНАЛИЗ И ДИСКУСИЯ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ДАННИ

Последната глава от дисертацията представя анализа на събраните емпирични данни, тяхната интерпретация и обобщение, включващо изводите. Събраните емпирични данни в рамките на настоящото изследване са обработени, анализирани и интерпретирани в реда, в който са представени инструментите в глава трета. Тук са представени накратко данни за извадката и ключовите изводи от етапите на изследването.

1. Анализ на данни от анкетен въпросник за ученици

1.1. Извадка от ученици

На поканата на своите учители за анонимно участие в анкетата откликват общо 74 ученици. Но 15 от тях посочват, че не са взимали участие в училищни проекти за последните две години, а други 6 докладват, че са участвали, но когато са помолени да ги изброят – не посочват нито един проект. Тези общо 20 деца са изключени от извадката, тъй като те не представляват целевата група.

Така изследваната група наброява 53-ма ученици от гимназиален обучителен етап. Най-ниската възраст сред учениците е 16 години – за трима от тях; други 8 са на възраст 17 години, мнозинството – 33-ма ученика – са на възраст 18 години, а останалите 10 са на по 19 години. Съответно сред респондентите 3 деца учат в 9-ти клас, 2-ма в 10-ти, 8 деца в 11-ти клас и останалите 40 са ученици от 12-ти клас.

Повечето от отзовалите се респонденти са от женски пол – 41, докато момчетата са само 12; като цяло може да се каже, че по-често момичетата изявяват желание да участват в училищни проекти и съответно напълно очаквано е те да бъдат преобладаващия пол и сред изследваните ученици. В този смисъл, извадката репрезентира добре половото разпределение на ученици, участващи в европейски и национални училищни проекти.

Извадката е достатъчно хетерогенна и спрямо демографската си характеристика местоживееене: 7 от изследваните ученици посочват, че живеят в село, 20 живеят в малък град, 17 – в областен град, а останалите 11 живеят в столицата. Следователно са събрани

данни за гледните точки на деца, растящи в различна социо- икономическа среда, обучавани в различни училища и в населени места с различен избор за училище. Единственият социо-демографски показател от измерваните, по които извадката е хомогенна, е етническата принадлежност – 46 ученика единодушно посочват, че са от българска етническа принадлежност, докато останалите 7 избират да не отговорят на този въпрос. Важно е да се има предвид липсата на ученици от малцинствата в изследваната извадка при интерпретацията на резултатите.

1.2. Обобщение на отговори

Отговорите на първия въпрос показват, че цялостното обучение на децата в училище е силен мотиватор за включването им в предложените проекти и програми на национално и европейско ниво – едва при 12 ученика (22,6% от всички) виждаме, че не цялостното обучение е имало голямо влияние над този избор. На въпроса дали участието в посочените училищни проекти е повишило технологичната грамотност и умения на учениците, мнозинството (38 деца) посочват отговор „В голяма степен“, но други 25 смятат, че участието им в проекти или не е повишило изобщо технологичните им познания или ги е повишило в малка степен.

Отговорите на въпрос номер 3 са много позитивни – цели 44 от изследваните лица докладват, че участието им в училищни проекти е допринесло в голяма степен за разширяването на общата им култура. Изненадващи са отговорите на четвъртия въпрос от анкетата – 40 от 53 респондента посочват, че участието им в училищни проекти в голяма степен е подпомогнало развитието на техните артистични умения.

Най-голямо единодушие в ползите от участието в училищни моменти се отчита по отношение на развитието на социални и комуникативни умения. Цели 47 ученика (88,7% от всички отговорили) смятат, че участието им в национални и европейски програми в голяма степен е развило социалните и комуникативните им умения. Отговорите на шестия въпрос от анкетата показват, че в повече от половината случаи (79%) учениците са имали възможност да упражняват чужд език като част от дейностите по училищен проект, но това не са всички случаи – 11 от учениците докладват, че не са имали никаква възможност да упражняват чужд език.

Що се отнася до практическата полза за реализирането на трудовия пазар, която учениците отчитат сами след участието в национален или европейски проект, отговорите

отново показват задоволителни резултати –50 деца (над 94% от общата извадка) докладват, че включването им в училищен проект е било от полза за това как ще се реализират в професията си занапред; 40 от тях смятат, че участието им ги е подготвило в голяма степен. Не толкова оптимистични, но все пак позитивни, са отговорите на учениците по отношение на цялостната полза от участието в проекти за изграждането на личността като част от гражданското общество: 81,2% са запазили позитивни спомени и впечатления от преживяването и са сигурни, че биха го повторили.

На въпрос №9: Какви са най-ценните неща за теб, научени или преживени по време на участието в училищни проекти?, учениците посочват различни аспекти от проектните дейности. Те виждат най-много полза от участието си в извънкласни проекти за развитието на комуникационните си умения, създаване на връзки и разширяване на социалния си кръг. Не можем да кажем дали това е ползата от европейските и национални училищни проекти, която децата най-силно ценят или по-скоро най-достъпната поради естеството на дейностите. Но отговорите им със сигурност създават представата, че за днешните юноши е ценно да се запознават с различни личности, с нови култури, да се учат как да поддържат взаимоотношения и да разбират чуждата гледна точка.

Това е отразено и в други често повтарящи се мотиви сред отговорите: възможността за работа в екип и изграждането на толерантност, търпение и разбиране. Всъщност, когато учениците говорят за толерантност и разбиране, техните отговори са най-подробни и пълни – те разказват за това, че по време на участието си в проекти са се научили да зачитат чуждата гледна точка, да разбират и приемат всеки с неговите различия и да са по-търпеливи както в личните си задачи, така и към хората около себе си. Това е показател, че действително учениците се превръщат в една интегрална част от гражданското общество.

Също така, изглежда, че работата в екип и поемането на дейности в извънкласен контекст е помогнало на учениците да усвоят дисциплина – дума, която те сами използват многократно в отговорите на анкетата – както и да се справят самостоятелно с поетите отговорности. Много от тях също ценят възможността да научат повече за другите хора, за техните права, за това как те се зачитат и какво е истинското равенство.

Немалко от децата също посочват като ценен контакта с чужда култура, упражняването на чужд език и развитието в областите спорт и изкуство. Изненадващо малко от учениците говорят за конкретните академични цели на проектите – само трима споделят като ценно за тях наученото по конкретната тема на проекта (свързана с право, технологични умения и други). Най-важно за учениците по отношение на извънкласните проекти си остава развитието на личностни качества и умения за водене на междуличностни отношения от различен тип: общо 6 пъти се споменава като ценна и възможността за упражнение на лидерски умения и преодоляването на тревогата при презентиране пред хора.

Още повече, когато им се зададе въпрос №10 Има ли неща, които не одобряваш в училищните проекти?, едва 7 от тях дават препоръки – останалите 46 деца не биха променили нищо в начина, по който се провеждат извънкласните проекти към момента; някои от тях дори изразяват одобрението си силно с думи като „всичко е перфектно“ и „нещата се случват по план, доколкото е възможно“. Все пак е важно да се внимава с интерпретацията на тези – и на останалите – позитивни отговори: макар и учениците да са получили изрична инструкция за анонимността на участието си в анкетното проучване, те все пак може да проявяват социална желателност в отговорите си.

Забележките на 7-те ученика, изказали различно мнение са различни. Един от тях посочва, че информацията за провеждащите се проекти е оскъдна и трудно достъпна, което възпрепятства включването на повече желаещи ученици в подобни инициативи. Друг споделя, че, според него, времето за изпълнение на проектните дейности е било твърде кратко, а а трети съобщава, че не е доволен от организацията на проектните дейности. Четвърти ученик докладва, че в неговото училище не се предлага голям набор от извънкласни проекти – единствено такива, насочени тясно към развитието на професионални умения в областта на специализираната гимназия.

Един от учениците има забележка по-скоро към други участници в проекта – споделя, че е имало участници, които се държат снизходително и не са достатъчно ангажирани с проектните дейности, което затруднява екипната работа. А друг ученик, който е участвал в извънкласни проекти, свързани със спорт, изразява недоволство от конкуренцията и т.нар. „спортна злоба“ на другите участници. Последният ученик, споделил мнение, също е недоволен от трудностите при екипната работа, приписвайки

тези трудности на неясни инструкции и недостатъчна подготовка за изпълнение на проектните дейности.

1.3. Интерпретация

На първо място, прави впечатление, че сред учениците преобладаващите впечатления от участието в извънкласни проекти са позитивни и юношите взимат ценен опит от проектните дейности. Тези, които споделят, че не са имали полза от проектите по отношение на личностно, академично или професионално отношение, са единици, каквито няма как да липсват във всяко едно обществено допитване. На второ място, отчетливо се вижда, че най-често учениците посочват като полза от извънкласните проекти възможностите да развият социалните си умения, да създадат нови връзки и да се научат на толерантност и разбиране на чуждата гледна точка. Тези крайни цели всъщност не са често посочени изрично в проектните предложения, но се обособяват като неоспорим техен успех.

Всъщност, макар и да не липсват споделяния за това, че извънкласните проекти подпомагат учениците в развитието на техните технологични, артистични, спортни и езикови умения, както и за това, че те усвояват специфични нови знания в академичната област на съответния проект, безспорно най-много внимание в отговорите си учениците са отделили на междуличностните качества. С увереност може да се допусне, че поне на този етап от тяхното развитие, за учениците най-големия принос на извънкласните проекти е, че ги свързват един с друг, показват им нови култури, гледни точки и разбирания за света, дават им възможност да се изявят в определени социални роли, но и като част от добре работеща организация – лидери, презентатори, част от екип. И вероятно точно тези преживявания ги карат да смятат, че след участието с в подобни проекти, те са по-подготвени да се реализират в бъдещата си професия.

Разбира се, не бива да се игнорира и тяхното споделяне като преки бенефициенти от проектите за минусите в тях: пречки в организацията, като неясни инструкции, изисквания и разпределяне на работата; потенциално кратки срокове за изпълнение на дейности, по-ефективните начини за насърчаване на мотивацията и готовността за екипна работа на някои участници, както и разнообразието и достъпността на извънкласните проекти. Преди да се правят заключения относно минусите в европейските и национални училищни проекти все пак е важно допълнително да се

проучи дали изброените минуси са частни случаи и субективно възприятие на единици сред участниците – тъй като нито една от забележките не е изразена от повече от един ученик – или действително са слаби звена в осъществяването на проектните дейности и следователно затрудняват изпълнението на техните цели.

2. Анализ на отговори от интервюта с учители

2.1. Извадка от учители

На поканата за участие в интервю се отзоваха общо 6 души от училищния персонал във включените в изследването училища. Училищата, към които е изпратена покана, се намират в различни населени места, като отговорите са получени от учебни заведения в София, Благоевград, Белене и Нови пазар. Сред шестимата учители един е от мъжки пол, а останалите 5 са жени; възрастта им варира от 35 до 56 години със средна възраст 45,7 години. Учителят с най-кратък стаж на преподаване има 9 години опит на учителска позиция, а най-опитният учител е преподавал 32 години. В извадката са включени преподаватели по чужди езици, изобразително изкуство, математика, български език и литература. Различната област на преподаване, местоживееене (малък град, областен град, столица), както и пропорционалността по възраст и пол, която е сходна с реалната ситуация в българските училища, показват, че събраната извадка е репрезентативна според социо-демографски характеристики. Всички изследвани лица са участвали в извънкласни проекти, като са имали своята отговорност за провеждането на дейности в рамките на тези проекти.

2.2. Обобщение на отговори

Третият въпрос към учителите ги кани да споделят каква е **била тяхната лична мотивация за участие в подобен тип проекти**. В отговорите присъстват мотиви от различен вид: един учител споделя, че мотивацията му да проведе и включи учениците в подобни дейности е това да „докаже, че може и знае“; друг е мотивиран от това, че по време на подобни проекти учениците „създават много нови приятелства, виждат различни методи на преподаване, повишават езиковите си знания“ и имат възможност да разгърнат визията си за работа и учене в чужди държави. Трети учител посочва, че е мотивиран от целта да допринесе за развитието на ключови за учениците умения, а същият учител споделя и друг мотив, за който докладват още от интервюираните

учители: да се повиши мотивацията на учениците за участие в учебния процес. Друг учител споделя, че мотивацията му да се включва като ръководител на извънкласни проекти идва от възможността да работи допълнително с малки групи ученици, които имат нужда от допълнителна работа, а не могат да получат нужното внимание в рамките на редовните часове. А последният даден отговор насочва вниманието към това, че извънкласните дейности и проекти са важни за разнообразяване на учебния процес и привличане интереса на учениците към нови знания и практики.

Четвъртият въпрос в интервюто проучва мненията на учителите относно **ползите за развитието на учениците**, за които допринасят проектите, в които те са участвали. Тук учителите изброяват разнородни резултати и области, чието развитие сред учениците се насърчава, като: личностно израстване, възпитаване на национална гордост и родолюбие, работа в екип, комуникативни умения, възможности за опознаване живота на различните народи с техните история и култура. Учителите смятат, че участието на ученици в извънкласни европейски и национални проекти обогатява техния манталитет, учи ги на толерантност, емпатия и човечност. Те казват още, че работата по извънкласни проекти позволява на децата да се отпуснат, да задълбочат познанията си в конкретните си области на интереси, да мислят по-креативно и да отстояват идеите и гледните си точки по-смело. Един от учителите дори посочва, че участието в подобни проекти намалява риска за преждевременно отпадане на учениците от образователната система.

Петият въпрос от интервюто цели да събере по-детайлни отговори за развитите умения по време на извънкласните проекти, като кани учителите да посочат **конкретните ключови умения, които според тях формират участниците в национални и европейски проекти и дейности**. Ето какви ключови умения посочват те: работа в екип, презентиране пред публика, лична отговорност, самовъзпитание, организираност, инициативност, езикови умения, емоционална интелигентност, лидерски умения.

Въпрос №6 от интервюто търси мнението на учителите за това дали участието в извънкласни проекти и дейности насърчава конкретни процеси, а именно: **1) социалното включване на учениците от малцинства; 2) развиването на ценни технологични умения, необходими на учениците за реализиране на трудовия пазар и 3) самоинициативността за гражданско участие на учениците в местни, национални и европейски дейности**. Учителите единодушно отговарят, че проектните дейности се

отразяват положително на всеки от тези три процеса. Според тях, това се дължи на факта, че учениците са насърчавани да изразяват своето мнение, да взимат решения, да разпределят отговорности, да заемат различни роли и позиции, подобряват се социалните им умения, което неизменно ги подготвя за реализация на трудовия пазар, възпитава у тях съзнанието, че промените в обществото могат да се постигат с участието на отделните граждани и им позволява да виждат чуждата гледна точка по-добре, така в групите им да бъдат включени деца от малцинствата.

Следващите въпроси от интервюто се отнасят до личните преживявания на учителите като ръководители в извънкласните проекти и програми на европейско и национално ниво. Седмият въпрос ги кани да споделят **в каква степен те се чувстват технически подготвени** да участват пълноценно в извънкласните дейности и от какво имат нужда, за да подобрят своите технически умения, които са ключова необходимост за ефективното изпълнение на целите, заложи в много европейски и национални програми. Отговорите на този въпрос са любопитни: някои учители споделят, че трудно остават в крак със съвременните технологии, често се налага да опресняват знанията си, а липсата на адекватна материална база, време и добър екип, който да им помогне да усвоят нужните технически умения, утежнява работата им по извънкласни програми. Но други директно докладват, че те самите се учат от учениците си.; т.е., учители, преподаващи извън областта на информационните технологии търсят технически знания и умения от своите ученици, за да се справят с ръководенето на извънкласните проекти. Има и учители, които оценяват добре своите технически умения (половината от всички интервюирани), но все пак изразяват желанието си да получават нови знания в областта, така че дейностите им да отговарят на европейските стандарти. Една от учителките споделя също, че обучението ѝ в техническите умения идва от собствено желание да отдели от свободното си време, което е за сметка на баланса между работа и семейство. Конкретна посочена нужда е по-честата работа с интерактивни дъски и обобщено обучение за боравенето с този ресурс.

Въпрос №8 изследва **предизвикателствата, които учителите срещат в провеждането на извънкласни дейности по национални и европейски образователни проекти и пречките за извличането на максимална полза от тях.** Сред посочените трудности и пречки е това, че немалко ученици не владеят добре английски език (нужен за пълноценно участие в дейностите); липсата на подкрепа, интерес и мотивация от страна на родителите, както и от страна на част от учителския

състав в училището, което води до недостатъчен екип за работа и популяризиране на проекта; неясните условия за кандидатстване по отворени програми. А за самите учители е трудно това, че се налага да отделят допълнително време за работа по национални и европейски проекти – особено предвид голямото количество отчетна документация - с което се нарушава баланса личен живот – работа. Някои от учителите не споделят за пречки и предизвикателства в самото координиране и осъществяване на дейностите, но посочват, че честото отсъствие на децата или по-ранното им взимане от училище затруднява гладкото провеждане на извънкласни проекти.

Последните два въпроса от интервюто се интересуват от мнението на учителите по по-общи казуси. Въпрос №9 кани учителите да посочат ключовите умения, които един ученик трябва да има при завършване на средно образование, за да бъде пълноценен член на обществото. Дадените отговори включват: гъвкавост, прагматична гледна точка към живота, отговорност в управлението на свободното време и финансите, умения в сферите мениджмънт, мотивация, инициативност и постоянство, отлична грамотност, логично, критично и независимо мислене, емоционална интелигентност, добра обща култура и информираност по актуални обществени въпроси, решителност, креативност, умения за сътрудничество и работа в екип, добри комуникационни умения, технологична грамотност.

А последният въпрос от интервюто насърчава учителите да помислят за **европейки или национален проект, чиито дейности и цели да бъдат по техен собствен избор.** В споделените отговори откриваме желанието на учителите да работят по проекти, насочени както към развитието на умения в тясно специализирани области на интереси, така и към социални облаги като разширяване на кръгозора, комуникация с различни групи и разбиране на чуждите култури и език. Като конкретни цели на желания от тях проект, те посочват повишаване на самооценката, изграждане на европейско самосъзнание, подобряване на уменията за комуникация на чужд език, насърчаване пространствената ориентация, повишаване уменията за целеполагане, разширяване на базата от поведенчески модели, усвояване на нови технически знания и умения в дигиталните сфери.

2.3. Интерпретация

Въпреки че в попълването на анкетата за ученици не се включват юноши от малцинства, преценката на учителите е, че с участието си в извънкласни проекти, учениците изграждат от ранна възраст своята толерантност, емпатия, емоционална интелигентност, разбиране към другия. Това са необходими личностови качества при процеса на социална интеграция в една група, както и в цялото общество, независимо какъв е критерия, по който дадени хора попадат в малцинствена група. Следователно, можем да кажем, че участието на ученици в национални и европейски проекти подпомага процеса на социална интеграция, насърчавайки необходимите личностни качества в обществото, за да върви този процес гладко.

Както се очакваше, учителите посочват и развитието на конкретни знания - езикови знания, задълбочаване на познанията в специфични области на интереси – като друг резултат от извънкласните програми. Но въпреки това, когато са попитани какви проекти биха избрали да ръководят, ако имаха пълната свобода да решават целите им, желанията на учителите са фокусирани върху дейности, насърчаващи именно личностното развитие на юношите, както и техните ключови компетентности. Те са мотивирани да ръководят проекти, които да възпитат по-прагматична, но и гъвкава гледна точка сред учениците, да повишат тяхната лична отговорност, мотивация за труд, инициативност и постоянство, да ги научат да управляват добре времето и ресурсите си, да бъдат решителни, креативни и готови да отстояват позицията си.

Позитивните впечатления на учителите от работата им по извънкласни проекти предполага, че те ще бъдат мотивирани да продължат провеждането им в своето училище. Но подобни инициативни идеи не се реализират винаги гладко и безпроблемно – за да се подобри ефективността им и да се подсигури, че те ще продължат да бъдат част от българското образование, е важно да се обърне внимание и на пречките пред учителите в тяхното координиране на извънкласни проекти. Те споделят, че са мотивирани да задълбочават и опресняват техническите си умения, нужни за ръководенето на проектните дейности, но не всички имат шанса да го направят – дори се налага да прибегват до помощта на учениците си. Можем да направим извода, че добре съобразени, навременни и редовни технологични курсове са необходим ресурс в подкрепа на учителите, особено по-възрастните, които не използват често новите технологии в личния си живот.

Като друг възпрепятстващ фактор се обособява трудността за баланс между лично време и работа. Извънкласните проекти отнемат от личното време на учителите, което те по начало отделят за подготовка на уроци в клас, изготвяне на допълнителни материали, оценка на тестове и задания. Професионалното прегаряне и недостига на време за семейството и личните интереси, може да се отрази негативно на тяхната мотивация да продължават работата си по национални и европейски програми^{xxvii}. Друго предизвикателство, за което учителите споделят, е разбирането от страна на колеги, тяхната мотивация да се включат в проекта и да споделят с учениците си за него, за да бъдат събрани желаещите участници и цялостната липса на подкрепа и интерес.

Като цяло данните, събрани чрез интервютата с учители водят към позитивни изводи – в споделянията преобладава обратна връзка за ефективност на извънкласните проекти, а предизвикателствата, трудностите и забележките, споделени от учителите, в крайна сметка не са много. Тяхната гледна точка, заедно с това, което учениците докладват по повод участието си в извънкласни дейности, може да даде поне частичен отговор на изследователските въпроси от глава трета. Те са дискутирани в следващата точка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представеният дисертационен труд е вдъхновен от отговорността и възможностите, стоящи пред образователната система в България, за развиване на гражданско общество, съставено от инициативни, приемащи и толерантни млади хора, които активно се интересуват от актуалните обществени въпроси, ангажирани са с участие в разрешаването на тези въпроси по свой начин и заедно позволяват устойчивото развитие на едно общество, в което процесът на социална интеграция – индивидуална и групова – върви възможно най-гладко.

Настоящият дисертационен труд е фокусиран върху изследване на ефективността и оставащите нужди в провеждането на извънкласни програми и проекти. Като тема на дисертацията бе поставен въпросът **какви практики се реализират и биха могли да бъдат реализирани в българската образователна среда, с цел да насърчат социалната интеграция във всички нейни проявления – както индивидуална, така и културна – сред деца и юноши**. Посредством проведеното социологическо проучване и обзора на резултатите от него в контекста на разгледаните във втора глава практики за социално включване, бяха изведени конкретни примери за практиките в България, целящи повишаване социалната интеграция. Като част от изводите към проведеното изследване бяха обсъдени и възможните промени и нови идеи, които да подобрят ефективността на тези практики.

Тези изводи отговарят и на избрания обект на изследване, а именно това **да се посочат и дискутират конкретните образователни проекти и програми на национално и европейско ниво, тяхната ефективност, предизвикателствата пред успешното им осъществяване, както и възможните начини за подобряването и адаптацията им към актуалните нужди на българските ученици**.

В дискусията към обработените резултати бяха обсъдени 1) ефективността на практиките за социално включване, упражнявани в българските училища, 2) техния успех в повишаването на професионалния, личностен и граждански капацитет на учениците и 3) полезните практики и нужни промени в образователната система, които да допринесат за по-ефективната социална интеграция на учениците от и в различен културен контекст.

В обобщение може да се каже, че въз основа на обзора на иновативните практики, дискусиата на образователните проекти в България и на конкретните примери от Община Кочериново, както и с помощта на споделянията от страна на участниците в тези проекти – ученици и учители – са направени няколко ключови извода.

На първо място, става ясно, че участието в извънкласни проекти и програми е от действителна полза за развитието на ключови компетентности сред учениците, като за тях най-ценния ефект от участието е свързан с личностното им развитие. Техните отговори дават също да се разбере, че е необходимо в проектите да се наблегне повече на развитието на математическа грамотност, справяне с дигитални технологии и предприемачество. Разбира се, за да се постигне това, е важно да се работи и за преодоляване на трудностите, които учителите докладват по отношение на технологичната грамотност.

В контекста на обсъжданата социална интеграция, можем да кажем също, че постигнатите ефекти от европейските и национални образователни проекти се отразяват благоприятно на цялостния процес на социално интегриране на деца от малцинства в училище. Но е важно да се отбележи, че няма как с точност да определим степента, в която проектите имат ефект, нито да потвърдим със сигурност, че усъвършенстваните по време на извънкласни дейности качества сред учениците се отразяват чувствително на социалните процеси в класната стая. Мнението на учителите е, че участието в извънкласни проекти и програми повишава социалната интеграция на учениците от малцинства. Но сериозен пропуск на проведеното изследване е това, че – поради една или друга причина – в него не взимат участие ученици от езикови или етнически малцинства, а тяхното мнение е от критично значение за правенето на изводи и препоръки, свързани с образователни дейности, насърчаващи социалното включване. Редно е да бъдат проведени допълнителни изследвания по темата на настоящата разработка, които да дадат глас и на учениците от маргинализирани социални групи.

Но въпреки ограничения брой отговори от страна на учениците, техните споделяния и обратната връзка на учителите показват, че участието в извънкласни проекти косвено влияе на гражданската активност, която юношите ще проявят в бъдеще – те намират нови интереси, развиват интерес към чуждите култури, занимават се с актуални обществени въпроси, подобряват социалните си умения и владееенето си на чужди езици. Самият факт, че учениците посочват тези ефекти като най-ценни за тях,

дава основание да се допусне, че като възрастни, те ще използват тези свои качества и умения.

Като най-ценни за самите ученици, обаче, се оказват извънкласните дейности, които им дават поле за развитие в социален план. Става ясно, че за тях е важно фокусът на извънкласните проекти да остане върху социалния обмен. Като в допълнение към вече работещите практики би било добре да се добавят повече дейности повишаващи дигиталната, както и да се насърчи гражданската отговорност и предприемачеството сред учениците.

Останалите препоръки за преодоляване на съществуващите трудности при провеждането на извънкласни проекти и дейности в рамките на европейски и национални образователни проекти, са свързани с разпределянето на времеви ресурси и прозрачната организация, навременното предоставяне на ясна и коректна информация относно изискванията към учениците и разпределянето на ръководните отговорности сред по-голям екип. Идентифицирана е също така нуждата от по-висока мотивация за участие в проектите от страна на учителския състав, а и на родителите, както и предлагането на проекти с фокус върху по-разнообразен набор от интереси и цели на учениците.

Всички тези открития не изчерпват изследваната тема и – както беше споменато – има нужда да бъдат обединени с информация, директно споделена от социалните групи, които са потърпевши на социално изключване. Но те дават основа за разбирането на нуждите на съвременния ученик и на дейностите, върху които следва да се наблегне, за да се превърне той в утрешния възрастен, който е интегрална част от едно развиващо се, многообразно общество. А също така подкрепят и допуснатата теза, че в съвременните условия на европейска интеграция образователните проекти имат голямо значение за личностното развитие на учениците, допринасяйки за повишаване на знанията и компетентностите им, за обогатяване на техния опит, за разширяване на социалните им умения.

Със сигурност в бъдеще тази тема ще се радва на все по-голям изследователски интерес, което ще даде възможност и на отворените европейски и национални образователни проекти да продължават да информират условията си от наличната научна литература.

Приноси на дисертационния труд:

- 1) Процесът на социална интеграция и свързаните с него качества, умения и личностни характеристики, са разгледани през връзката им с гражданското общество и устойчивото развитие;
- 2) В концептуализацията на социалната интеграция е направен обзор на иновативни практики и образователни проекти, които насърчават ключови компетентности сред учениците в контекста на европейските ценности.
- 3) Разгледан е конкретен пример за ефективността на образователните проекти и повишаване ключовите компетентности на учениците в рамките на плана за устойчиво развитие на Община Кочериново.
- 4) Емпирично проследени и анализирани са мненията на пряката целева група на европейските и национални образователни проекти – учениците – относно ползата от участието им в тях.
- 5) Експлицирани са вижданията на педагогическия персонал за трудностите и нуждите при ефективното провеждане на иновативни практики, насърчаващи социалното включване сред учениците
- 6) Изведени са препоръки за повишаване ефективността на провежданите европейски и национални образователни проекти в България.

Публикации по темата на дисертационния труд

1. Миланова, Д. (2022). „Развитие на образователни компетенции и умения на младите хора, чрез участието им в международни и онлайн проекти“. Сборник Докторантите в науката 5. Университетско издателство „Неофит Рилски“
2. Миланова, Д. (2023). „Правото на образование в условията на глобализация“. Сборник Докторантите в науката 6. Университетско издателство. „Неофит Рилски“
3. Миланова, Д. (2023). Eastern Academic Journal. „Предизвикателствата пред социалната и образователна интеграция на малцинствата в България “. https://www.e-acadjournal.org/toc.html?fbclid=IwAR3-ywFwpE1hZ0TRccM2hduD_tqDVSbllKjSrLEEaJ7VtyjMEmX25ofI8AI

Библиография на автореферата:

1. Gallie, D. Economic crisis, quality of work, and social integration: The European experience. OUP Oxford. 2013.
2. Silver, H. The contexts of social inclusion. DESA Working paper. 2015.
3. Ware, N. C., Hopper, K., Tugenberg, T., Dickey, B., & Fisher, D. A theory of social integration as quality of life. *Psychiatric Services*, 59(1), 27-33. 2008.
4. Caiazza, R. Managing Cultural Integration in Cross-border Mergers and Acquisitions. In *Understanding National Culture and Ethics in Organizations: A Study of Eastern and Central Europe* (pp. 135-146). Emerald Publishing Limited. 2020.
5. Съвет на Европейския съюз. Заклучения на Съвета от 12 май 2009 г. относно стратегическа рамка за европейско сътрудничество в областта на образованието и обучението (ЕСЕТ 2020 г.), 2009. [онлайн] извлечено на 14.06.2021 от: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A52009XG0528%2801%29>
6. Евтимов, И., Въведение в науките за човека. 2007.
7. Юнг, К. Г., За развитието на личността. 2013.
8. Munch, R., *Integration, Social*. 2015.
9. Blau, P., A Theory of Social Integration. *American Journal of Sociology*, vol. 65, no. 6, 1960.
10. Condorelli, R., Cultural Differentiation and Social Integration in Complex Modern Societies Reflections on Cultural Diversity Management Strategies from a Sociological Point of View. 2018.
11. Giddens, A., *Social Theory and Modern Sociology*. 1987.
12. Turner, J., *A Theory of Social Interaction*. 1988.
13. ОУ „Йордан Йовков“, Училищна програма за образователна интеграция на учениците от етнически малцинства. 2020. [онлайн] използвано на 08.09.2021 г. от <https://tinyurl.com/2hnda924>
14. СУ „Иван Вазов“, Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства. 2016. [онлайн] използвано на 08.09.2021 г. от https://suvazov.bg/clients/85/files/files/strategia_Integratsia.pdf
15. ОУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Училищна програма и план за интеграция на деца и ученици от етническите малцинства. 2019. [онлайн] използвано на 08.09.2021 г. от <https://tinyurl.com/m7pww6nm>
16. ТОУ „Иван Вазов“, Училищна програма и план за интеграция на деца и ученици от етническите малцинства. 2020. [онлайн] използвано на 08.09.2021 г. от <https://tinyurl.com/32xz39m6>
17. ОУ „Гео Милев“, Програма и план за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства. 2020. [онлайн] използвано на 09.09.2021 г. от <http://ougeomilev.eu/uploads/2018-2019/integracia.pdf>
18. ^{xviii} United Nations, The 17 Goals. 2021. [онлайн] използвано на 14.09.2021 г. от <https://sdgs.un.org/goals>
19. Министерство на образованието и науката (МОН). 2021. [онлайн]. Използвано на 05.04.2022 от: <https://mon.bg/bg/100926>
20. Green, A., & Preston, J. Education and social cohesion: Recentering the debate. *Peabody Journal of Education*, 76(3-4), 247-284. 2001.
21. Стоянова, Д., Райчев, С., Маджурова, Б. *Социална кохезия (национални, регионални и структурни изменения в контекста България – ЕС – Западни Балкани)*. 2019.
22. Иванов, И. *Въпроси на гражданското образование*. 2000.
23. Chan, D. So why ask me? Are self-report data really that bad?. 2010. В *Statistical and methodological myths and urban legends*, 329-356. Routledge.
24. Bryman, A. *Social research methods*. 2015. Oxford university press.
25. Fujii, L.A. *Interviewing in social science research: A relational approach*. 2017. Routledge.
26. Dey, I. *Qualitative data analysis: A user friendly guide for social scientists*. 2003. Routledge.
27. Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. Teacher burnout: relations between dimensions of burnout, perceived school context, job satisfaction and motivation for teaching. A longitudinal study. 2020. *Teachers and Teaching*, 26(7-8), 602-616.

SOUTH WEST UNIVERSITY
"NEOFIT RILSKI"

Faculty of Philosophy

Major of Sociology

PhD Dissertation

Innovative Educational Projects in The Context of European Integrative Interaction

PhD student: Daniela Milanova

Supervisor: Prof. Ph.D. Valentina Milenkova

Blagoevgrad, 2023

The presented PhD Dissertation is developed in a total of 243 pages, which include 221 pages of main text, 10 graphics, 3 tables, 9 figures, a list of references and two appendices.

178 literary sources were used for the preparation of the work, among which 47 were published in Bulgarian, 126 in English and 5 in Russian.

The main text of the PhD Dissertation consists of a total of four chapters: two theoretical chapters - a review of already published scientific literature, one chapter describing the decisions made regarding the design of an empirical study conducted specifically for the purposes of the PhD Dissertation and one chapter presenting the summarized results of the study and their interpretation.

The defense of the PhD Dissertation will take place on 19.02.2024. at 10 a.m. in room 1342 of SWU "Neofit Rilski" in an open meeting with a scientific jury composed of:

Prof. Dr. Dobrinka Peycheva

Assoc. Dr. Mario Marinov

Associate Professor Dr. Albena Nakova

Prof. Dr. Nikolay Mihailov

Prof. Dr. Mariana Petrova

Defense materials are available to those interested in room 351

CONTENTS

INTRODUCTION.....	2
CHAPTER ONE: DIMENSIONS OF SOCIAL INTEGRATION.....	11
1. Social integration in a theoretical context.....	8
2. Integration in educational institutions	16
3. Sustainable development	18
4. Inclusive education	19
CHAPTER TWO: PRACTICES FOR SOCIAL INCLUSION	21
1. Innovation and social cohesion	21
2. Educational projects in a European and national context	22
CHAPTER THREE: EMPIRICAL FRAMEWORK OF THE RESEARCH ...	25
1. Research objective	25
2. Research approach	26
3. Sample	26
4. Methods	27
5. Procedure	30
6. Data processing and analysis	31
CHAPTER FOUR: RESEARCH DATA ANALYSIS AND DISCUSSION.....	32
1. Analysis of data from a student survey questionnaire	32
1.1. A sample of students.....	32
1.2. Summary of answers	33
1.3. Interpretation	36
2. Analysis of answers from interviews with teachers	37
2.1. A sample of teachers.....	37
2.2. Summary of answers	37
2.3. Interpretation	41
CONCLUSION.....	43

INTRODUCTION

The process of integration is a social phenomenon that can be considered in different contexts¹ - both in the individual cases in which the subject integrates into a new social environment, and in a larger scale plan in which an entire culture integrates into another.

Social integration is a multifaceted process that can generally be described as the full inclusion of individuals and/or different cultures into a wider societal framework of which they have not previously been an integral part. Of course, the differences are many when we talk about the integration of the subject and the integration of a whole culture², but these two varieties of social integration are affected in the present work, which makes it necessary to comment on them

We can say that **individual integration** refers to the inclusion of individuals from different backgrounds into a society or a smaller social group. In order for them to be integrated into this society or social group, it is necessary to recognize and respect their rights, identity and contribution to the development of the group, as well as guaranteeing these individuals equal opportunities and access to the resources available to the general group³. Moreover, the recognition process is complemented by the creation of meaningful social bonds between the integrated individuals and others in the group.

Why is individual integration an important process in the social sciences? Because it is a key factor in building and enriching diverse societies functioning in balance and justice. The integration of the subject promotes social cohesion, reduces discrimination and improves the general well-being of the people in the given group, as increasing, developing and diverse social groups are better equipped to deal with societal challenges and promote both personal and economic growth.

On the other hand, cultural integration concerns coexistence and interaction on a larger scale: it refers to the peaceful coexistence of different cultural groups within a society. This requires respect and appreciation of different cultural identities on the part of entire social groups – a process that does not go smoothly at all⁴. But in the end, the respect and coexistence of the individual cultural identities in society enable the building of culturally rich and diverse societies, help preserve cultural heritage, promote tolerance and enrich the social tissue of that society. It is cultural diversity that leads to creativity, innovation and a deeper understanding of different perspectives.

It becomes clear that in order for a society to flourish, the processes leading to both individual integration and cultural integration need to be successful, especially in today's times of increasingly intense globalization. In this dissertation, the processes of individual and cultural integration are examined from the point of view of their unifying factor: education is the institution that can nurture biased and discriminatory, inclusive and informed citizens, and help build cultural awareness and appreciation so that a country or region produces young people who can understand and respect different cultures.

Applying these understandings to the processes of social integration, we can see that the history of Bulgaria as a society that integrates and as an environment in which foreign cultures are integrated is complex and contradictory - the Bulgarian people go through many attempts at integration, most of which against his will, which inevitably marks him with skepticism and reservations. At the end of the 20th century our country embarks on the path of political, economic and social transformation, striving for a Western European style of government and economy, but remaining largely faithful to the principles that guided the socialist order until then. It can be said that for the last more than three decades, this process of integration of Bulgaria and its people into Europe and European values is still boiling, taking different turns and passing through various challenges.

However, why does the process of integration of the Bulgarian people in the European community deserve so much attention? Because it was in this process that the development of modern Bulgarian society crystallized most strongly. To a certain extent, every single contemporary conflict or crisis in the country - social, economic, political, health and education crisis, and of course the cultural and moral upheaval - rests on the possibility (or impossibility) of continuity between the old and new generations, the liberal and conservatism, European and national values.

European integration of Bulgarians nowadays and all the cornerstones and stumbling blocks through which this integration passes, directly reflect the path that the entire nation is making in order to have its freedom and independence, to build its own democratic society - a society with active civic participation and commitment of the individual - and found a way to reconcile different values and perspectives, benefiting from their diversity. How our society will pass on this path is of utmost importance for the future of the nation, because the unfavorable development of this integration process would mean that an entire nation would

remain stuck in the transition, living in the liberality of modern Europe, but with the nostalgic expectation that a leader will appear – close to a father figure – who, following the example of the Soviet system, would take responsibility for the freedom allowed by the current liberal European climate and lead it in a concrete and clear direction, whether it was useful or not.

It remains to be seen what will be the development of events related to this integration process. But the favorable outcome of it depends on the qualities cultivated in the Bulgarian society and above all - among the Bulgarian youth. This is where the role of the education system comes in, as well as every educational unit – school, principal, teacher, etc. – in this system. Of course, the key role of the family environment and the values passed on by the parents to the child cannot be denied. However, in this kind of transmission of values, subjective beliefs (and prejudices) and perspectives influenced by different affects often take precedence. While the **school is that institution that can, in a more objective way**, based on scientific discoveries and knowledge in the fields of sociology, pedagogy, psychology, **encourage among students the development of the key values and qualities necessary for 1) the social integration of the already formed individual in different social groups and environments that he has to face and 2) the peaceful, tolerant and accepting coexistence of different cultures and values in a developing society.**

Indeed, the educational system bears the responsibility of forming a civil society distinguished by qualities such as understanding of the foreign point of view, tolerance and tolerance, critical thinking and commitment to social issues in society, which will allow the sustainable development of Bulgaria and its people.

It is this responsibility, which can only be assumed by the educational system, that argues for the **relevance** of the dissertation research presented here. The focus of development is placed on educational projects and innovations in them that can promote European integration interaction. The topic of the work is what practices are being realized and could be implemented in the Bulgarian educational environment, with the aim of promoting social integration in all its manifestations - both individual and cultural - among children and adolescents.

The object of the PhD Dissertation is the specific educational projects and programs at the national and European level, their effectiveness, the challenges to their successful implementation, as well as the possible ways to improve and adapt them to the current needs

of Bulgarian students. The **subject** of the dissertation are the "working" educational projects that contribute to the social integration and inclusion of learners.

The objective of the PhD Dissertation is to present an in-depth theoretical overview of the literature affecting social integration and its aspects, its relationship with European values and society, as well as innovative practices on a European and national scale to promote the process of social integration through the education of key personal qualities and competences for participation in this process, a theoretical overview to allow a grounded empirical study of the effectiveness of innovative practices in the educational system in Bulgaria, promoting the social inclusion of students, and an in-depth discussion of the results obtained.

In accordance with the objective of the dissertation, a series of **tasks** have been formulated:

- to study the literature and present various theories and approaches to social integration;
- to follow concepts related to social integration, such as: sustainable development, inclusive education, innovation, social cohesion;
- to examine various educational projects in a national and European context, which have an integrative effect;
- to conduct a sociological survey using the survey method with students and with the interview method - with teachers;
- to process and summarize the obtained results, marking guidelines in the action of the project activity;
- to show and justify the importance of educational projects as a factor for integration in modern conditions.

Accordingly, **the objectives of the conducted sociological study are:** to 1) study the effectiveness of social inclusion practices practiced in Bulgarian schools, 2) evaluate their success in increasing the professional, personal and civic capacity of students and 3) identify useful practices and necessary changes in the educational system, to contribute to the more effective social integration of students from and in a different cultural context.

The dissertation's thesis is that in the modern conditions of European integration, educational projects are of great importance for the personal development of students,

contributing to increasing their knowledge and competences, to enriching their experience, to expanding their social skills.

Several **different approaches** were used in the dissertation.

The first is the sociological approach, which serves to analyze the main characteristics in the behavior and views of the main actors related to the processes of social integration and in considering its contemporary dimensions and manifestations. Through the sociological approach, knowledge about the project structure and its importance for integration is systematized.

In the analysis of the topic, the following are also used: - inductive approach: in its application, reasoning and analysis move from the particular to the general; - as well as a deductive approach, in which generalizations refer to specific and individual cases in social reality.

The historical approach was also used in the PhD Dissertation. It verifies various aspects of the development of educational institutions, implemented projects and environment

Several **methods** have been used in this dissertation:

1. Cabinet research - it aims to analyze secondary data - publications, reports, statistical data, documents of an institutional nature, related to the topic of the PhD Dissertation.
2. Analysis of political documents - laws and strategies that are related to the topic of project activity and integration.
3. Group survey with students and interview with teachers, to collect primary data from the respondents

Scope and Limitations

The current dissertation is focused on the structures and realities of school education and its specifics and type. From this point of view, it is necessary to conclude that the institutional modifications related to a certain type of school structure are important because they bring additional information about the learning process, the level of learning and the state of the educational system.

The empirical study, which is an important part of the PhD Dissertation, was conducted with 53 high school students and 6 teachers; the study is not representative and the results obtained and generalizations made refer to the individuals studied.

Guided by the stated goals and objectives and the thesis, the dissertation has a **structure** of four chapters, a bibliography and appendices, which contain the research tools developed.

The first chapter of the dissertation focuses on a detailed study of the scientific literature on social integration, its relationship with the sustainable development of societies and the position of this process in the European context. **The second chapter** refines the theoretical discussion by focusing on social inclusion practices in the context of the educational system in Bulgaria and Europe, lists specific examples from national and European projects and discusses the challenges to successful social inclusion with an emphasis on the most marginalized group among Bulgarian students, and namely - the ethnic minorities.

The third chapter of the dissertation is dedicated to the step-by-step and grounded in scientific concepts in the social sciences, the construction of a research methodology that will answer the set goals, tasks and questions in the research. The research approach, the choice of type of instruments and their construction, purposive sampling, procedure and method of data processing in the study are presented in detail.

The last, **fourth chapter** presents the data collected in the research, a summary of the answers, their interpretation and the conclusions made on the basis of the analysis of the thematic content.

The practical significance of the present work and more specifically - of the results obtained through the sociological research within the dissertation - is related to the need to increase and spread innovative educational practices to promote social inclusion, the education of a civil society capable of contributing to sustainable development of society and the state, and the personal and professional qualities required for these processes among today's students. Drawing conclusions on the basis of the direct sharing of opinions by educators and even more importantly - students - the present work could contribute to the confirmation of working practices for social inclusion, overcoming challenges in the effective implementation of existing national and European educational projects and developing new ones strategies and methods to promote key competencies and values such as understanding other people's perspectives, acceptance of diversity, active engagement on social issues and motivation for development among today's youth.

CHAPTER ONE: DIMENSIONS OF SOCIAL INTEGRATION

The first chapter of the present dissertation focuses on the theoretical definition of social integration as a social phenomenon. The processes of socialization, social adaptation and interaction are examined and the specific social competences that are necessary for the successful course of social integration are discussed. An overview of the management factors of the individual and group subject was made as a transition to the topic of integration processes in the educational system. Social integration is presented in the context of opportunities for sustainable development, in accordance with Pan-European goals and values. The chapter concludes with a summary of the discussed phenomena and how they interact in today's inclusive education.

In the legislation of the European Union relating to education, there is a definition of two main goals of education policy: quality education and equal access to it⁵. Equal access to quality education means providing it to all learners. In its essence, this does not mean giving equal care to all learners, but differentiating the care provided according to the different needs.

1. Social integration in a theoretical context

Social integration denotes the relationship between the person and the environment as a two-way interaction that involves the assimilation of social experience and the transformation of this experience into specific values, principles and orientations. Through the process of social integration, the individual becomes a member of different communities, of their cultural and family environment by participating in different relationships, structures and practices⁶. The constituent parts of society and their interaction are studied in accordance with the social order and social consensus (coherence) of the factors that unite them.

In the modern literature on social sciences, a clear definition of the concept of social integration is missing, since different scientific directions give different definitions

The meaning of integration, according to Jung⁷, is focused on the acceptance and awareness of this material of psychic reality, which has been expelled from the Ego sphere into the unconscious by means of defense mechanisms such as suppression and repression. The

ultimate goal of integration for Jung is acceptance of the personal and collective unconscious so that they exist in the personality together.

According to Richard Münch, integration in modern societies is systematic due to the presence of functional specific systems such as economy, scientific circles, religion, politics and others; for him, social integration in modern societies is based on universal continuity guaranteeing equality of human rights. Münch describes integration as the presence of a systematic connection, spiritual, economic and socio-political unity of society, which is expressed in the construction of a value system and ideal common to all individuals⁸.

Peter Blau presented his vision of social integration in 1960 in *The Theory of Social Integration*, distinguishing complex social structures and dividing them according to the degree of complexity of social relations⁹. What is striking about Blau's theory is that he assigns the process of social integration to the social interactions between two (or more) individuals and considers these building blocks - called more generally social interactions, or social exchange - in greater detail. Thus, Blau offers a deeper insight into the phenomenon of social integration; he does not leave his analysis on a mass level, but considers individual factors and incentives to participate in or promote the process of social integration, a theory discussed in more detail later (1.3).

According to Condorelli, social integration unites social phenomena into a common, complete existence of separate parts of society, and this leads to harmony between separate social groups¹⁰. According to Golenkova and Igihtanyan, this process is the acceptance of the human being by the other members of society or the group, and this is for the purpose of creating the best possible relations between separate, unrelated social subjects (groups, individuals, separate classes of society) to be able to build an integrated system that is coordinated and the individuals within it interdependent because of their common interests, goals, and values.

According to Giddens, the concept of "integration" cannot be synonymous with agreement or cohesion, but is a process of interaction, and he distinguishes between "social" and "systemic" integration. Social integration is defined as interaction between individuals and is defined as systematic at the personal level. This implies the co-presence of different individuals to interact. Systemic integration is defined as interaction between groups that form the systemic nature of society¹¹.

Fedotova says that there is no universal definition of the concept of "social integration", because every attempt to define it does not take into account all the necessary elements. It considers social integration as a set of separate processes that are the reason why all interacting elements become a social community, a system, as a kind of stability that is maintained by social groups.

Based on these views - as well as other theories cited in the dissertation - we can summarize that the process of social integration contributes to the development of human communication culture, allowing conscious and unconscious exploration of the necessary, adequate and beneficial practice of social interaction through prior developed social roles and forms of personal behaviors expected by society, and social status associated with certain rights and obligations and cultural norms. Generally speaking, social integration is firstly reduced to the unity of people based on common values and interdependence, and secondly to the emergence of interpersonal relations, interactive practices, social groups and integrated individuals.

In his works, Minev presents the point of view that social integration is a form of inclusion of human individuals, institutions, groups, etc., with a view to their joint way of life, joint implementation of some activity or achievement of common goals for them. Relying on a definition derived from the World Health Organization, Minev considers social integration as "inclusion in life situations", while limitations in inclusion are "problems that the person may face when being included in life situations". Examining social integration on a pragmatic level, the author assumes that it is establishment, maintenance and promotion of the most important connections of the person with his social environment (social contacts, friends, institutional contacts, contacts in professional realization, etc.). Along with this, according to him, the preservation of personal identity - habits, values, motives and interests (domestic, recreational, political, cultural, community) is of no less importance. Minev also accepts the view that integration is the process by which people assimilate the existing experience of society, and especially the importance of the social system for the assimilation of roles in society. This process can take place in family settings, school settings, work groups and social communities. In this process, social norms, stereotypes, skills, social attitudes, socially accepted behavior and forms of communication and lifestyle choices are acquired.

The phenomenon of socialization is closely related to social integration. The Russian psychologist Andreeva, as a follower of the methods of researchers Durkheim, Cooley, Parsons, etc., describes socialization as a process by which individuals enter the social environment, master social influence and become familiar with the system of social relations. Andreeva identifies two different forms of socialization: socialization that adapts to specific social conditions, and socialization that integrates into a specific environment - the latter takes active participation in society as a prerequisite. She also identified the difference between personal education and socialization, emphasizing that education is a purposeful teaching process, while socialization is a spontaneous process. The realities of politics, society and culture have not left us indifferent and we cannot be "closed" to them; upbringing, upbringing and education are processes that can be interrupted, as long as the process of socialization is continuous and lasts until the end of human life; upbringing, education and upbringing takes place here and now through specific educational disciplines. Socialization takes place throughout life. It starts from birth and does not stop throughout life. The processes of education, upbringing and socialization are parallel and independent at the same time, aiming to form a person, to find a place in life and a path to social and professional self-determination. The purpose of education is to develop individuals who are ready for socialization in an integrated form.

In the process of socialization, individuals build a certain system of knowledge, norms, values and skills, which allows them to play their role in a certain context of society. The characteristics of the socialization process represent the purposeful influence on the personality (by training, education, upbringing, etc.) and the influence of spontaneous and spontaneous processes that determine the formation and development of individuals. Broadly speaking, socialization means "incorporating into society" or joining an environment, setting, community, or condition.

Moreover, it takes **social interaction** in order for the socialization to be successful and the process of social integration of the individual to take place. It is one of the main processes in any social environment and represents situations of communication in which the behavior of one participant is consciously reorganized and influences the behavior of another participant, and through this communication the process of social interaction between individuals is reached¹². It can be of varying intensity – the influencing actor may selectively use different body language, specific words and actions to exert greater influence on the other actor to achieve a given goal, or may not seek to use no specificity and social interaction to be fulfilled.

Also, in order to reach the construction of the personality that is able to accept the difference and participate in the process of social integration, **key social competences** are necessary. According to the European Commission, key competences include skills that can be called "traditional" because of their place and importance in society:

1. Communicating and knowing the native (mother) language;
2. Mastery of foreign languages and fluent use of them;
3. Mathematical literacy, competence and basic knowledge in the field of natural sciences and technologies;
4. Initiative and entrepreneurship;
5. Skills for learning and learning information;
6. Digital competence;
7. Social and civil responsibility and competencies;
8. Cultural awareness, as well as possible creative expressions

These key competences should be encouraged from early childhood and then continuously reinforced in school and the education system. High-quality education for all needs to be provided, as well as appropriate curricula for the acquisition of these competencies. Students should be given support not only from the family, but also from the teachers who teach them, as well as giving them the opportunity to develop not only the listed competencies, but also intrapersonal, communicative and interpersonal skills, as well as to the emotional intelligence quotient of the learners improved.

2. Integration in educational institutions

The acquisition of these key competencies largely takes place in the educational environment. The integration of students should be the main priority of the education system, so that better results can be achieved and the educational goals set for students can be realized. The use of good practices and programs aimed at integration helps to carry out the integration process and makes it smooth and problem-free, and thus already set goals for the integration of the individual in an educational environment are achieved.

Some of the programs offer the following motives:

- ✓ **Screening and coverage of all Roma children**¹³ - this activity is extremely important for the integration of children from minorities, because in this way maximum coverage of the vulnerable is guaranteed. Close contact with teachers, principals and others in the education system can benefit families who have had concerns about enrolling their children in school for a number of reasons, in this way teachers and others can talk to families, get to know the children indeed in order to begin the process of socialization in a learning environment. Here the family plays a big role, because it is possible that parents or guardians refuse to enroll their child in an educational institution, so a work plan must be built in advance for these visits.
- ✓ **Ensuring an effective coordination mechanism between stakeholders to implement successful integration policies**¹⁴ – this activity should be used always, not only with minority children. Close work with parents is extremely important for the successful integration of the child in an educational environment, because he practically leaves a familiar environment and is transferred for a large part of his time to an unfamiliar environment. If the parents are worked with, it is possible for this change to be smooth and easy, and for the initial integration process to be successfully carried out.
- ✓ **Including more children in a full-day organization of the school day**¹⁵ - in this way, students are given the opportunity to spend more time in the learning environment, among children of the same age, under the supervision of a teacher/educator, who will monitor the social activity that takes place between them. Here, the more playful orientation of the informal part of the full-day education can have an impact, the so-called "preschool" where children have more opportunity for socialization and general play.
- ✓ **Additional work with 5th-7th grade students for career guidance in special classes and preparation for entrance exams in vocational high schools until the completion of secondary education** - activity for the integration of older students. In this way, they are provided with the opportunity for career guidance, discussion of the opportunities before them and is a kind of preparation for integration not only in the higher educational level, but also in the subsequent inclusion in the economic structure of society.

- ✓ **Motivating the performances of talented children**¹⁷ - every child is a talent in itself in a different direction and this should be encouraged. School concerts, performances, exhibitions and other opportunities to express a gift and own voice are an easy way to integrate the child into the society that surrounds us. A field is given to their talent, and in the years to come, if it continues to be encouraged, it is possible that even more opportunities for expression will present themselves to them.

The presented programs are good ways to integrate individuals into a school environment. They can be used not only with children from ethnic minorities or at-risk groups, but also with any child who is just entering the educational process.

It is also good to use preventive measures - not to allow children to drop out of the education system for one reason or another. This is precisely why most programs include "Preventive measures to prevent children from dropping out of primary education and increasing the number of secondary school graduates". Depending on how this goal is pursued, it can be of great help to children who, because of ethnic, gender, racial or religious identity conflicts, fall out of the educational process.

3. Sustainable development

Sustainable development can be understood as an interaction between nature and society, which ensures a problem-free existence of people, without reducing the needs of future generations. Several key principles for achieving such homeostasis are¹⁸:

- ✓ **Equal opportunities** to be granted to every person – civil rights and political rights, which should be ensured by every government; economic, cultural and social rights; environmental and development rights.
- ✓ **Participation of every member of a given society in the management and decision-making** process - through rights groups, non-governmental organizations, or individual participants and others.
- ✓ **Prevention of all forms** of humiliating, ill-treatment, violence and harassment.
- ✓ **Providing free access to information, science and art and achievements.**
- ✓ **Equality** between people and different social groups, regardless of gender, race, ethnicity, culture, religion, political views, etc.

These principles raise the question of whether the education system offers activities that develop key competences and promote a social climate that contributes to sustainable development. If we look at the current state of the education system, it seems to aim to teach students how to absorb large amounts of information, sometimes at the expense of understanding it. If education does not aim at learners to fully perceive the information and learning material given to them, then it turns out to be ineffective for the development and quality of the future generation and its place in society. Education should not be considered only as a way to find a profession in the future, but should be a way to integrate students into society - the more information an individual perceives, the easier and more successful his socialization can be. Modernizing the system in line with Pan-European goals and values would allow progress towards sustainable development without slowing down its growth.

4. Inclusive education

The main goal of inclusive education is to ensure a higher quality of educational resources and the access that students in an unequal financial or social situation have to them. In Bulgaria, one of the main steps taken in this direction is the implementation of the project "Support for Inclusive Education", which received funding under the Operational Program "Science and Education for Smart Growth" in the period 2014 - 2020. BGN 31,000,000 have been invested in the project, and the deadline for the implementation of the project goals is 36 months.

The project activity is aimed at helping children with chronic diseases, specific educational needs and outstanding gifts. The emphasis is on the educational environment of these students - equipping the classrooms and institutions with the necessary means to increase the quality of the education received by the children; the learning materials that are used in school; the quality of training of teachers and educational specialists responsible for the education and upbringing of children at school, as well as the degree of security and safety within the educational environment.

The activities of the project include the formation of a clear idea of the educational needs of the target groups, and also regarding the resources available at the relevant time for the implementation of the project objectives. The evaluation of the activities is carried out in accordance with a pre-prepared model and brings information, on the basis of which the approach and tools necessary to increase the quality of education. The project includes the

organization and conduct of trainings, through which training of teachers is ensured for the optimization of the learning process and environment; provision of additional personnel in institutions where there is a clear need for this; and also providing social support for the families of the children belonging to the target groups of the project. As a result of the implementation of the project activity¹⁹:

- ✓ 4,850 specialists in the field of education receive the necessary training to ensure social support for children with special educational needs;
- ✓ 430 schools are equipped with the necessary resources to ensure higher quality education for the target groups;
- ✓ 220 kindergartens receive appropriate support for providing a more suitable environment for the personal development of the children in them;
- ✓ 4100 students with special educational needs receive support under the program;
- ✓ 7,700 students with chronic diseases and/or talents receive the necessary support to improve their personal development in a learning environment.

Projects such as those discussed above emphasize a relatively wide range of aspects of the educational and social life of children, as they include activities related to: improving the skills of staff in kindergartens and schools; development of materials and provision of educational resources necessary for optimization of the educational process; as well as supporting the integration of disadvantaged children into the Bulgarian education system. All this testifies to the presence of an aspiration on the part of the Bulgarian educational institutions to increase the social capital of the children at school and build foundations for achieving social cohesion in the Bulgarian society.

CHAPTER TWO: PRACTICES FOR SOCIAL INCLUSION

The second chapter of this dissertation reviews existing practices in the education system that promote social inclusion and integration through group activities and the development of key competencies. The part that defines the concept of innovation and its relationship with social cohesion is presented here, after which the current national and European educational projects in Bulgaria and their response among students are listed.

1. Innovation and social cohesion

It can be said that social cohesion is viewed from different angles and its structure is complex as it consists of diverse elements. The most important conclusion made after examining different theories of social cohesion is that social capital is among the main elements of social cohesion. Its deficiency is associated with negative consequences for relevant social groups, such as: social exclusion, unfair restrictions on access to economic resources, health care, education, etc. Reducing such cases to an absolute minimum is of great importance for maintaining high levels of social capital and, accordingly, improving the quality of social cohesion.

It can be said that social cohesion is viewed from different angles and its structure is complex as it consists of diverse elements. The most important conclusion made after examining different theories of social cohesion is that social capital is among the main elements of social cohesion. Its deficiency is associated with negative consequences for relevant social groups, such as: social exclusion, unfair restrictions on access to economic resources, health care, education, etc. Reducing such cases to an absolute minimum is of great importance for maintaining high levels of social capital and, accordingly, improving the quality of social cohesion.

Educational institutions play a major role in the formation of human values and notions of civic responsibility, cooperation within the community, and social inclusion²⁰. The social cohesion established within the educational organizations is reflected in the student communities, which in turn increases the work efficiency in the respective institutions and contributes to the positive development of the economic and social capital and society as a whole.

Such complex goals, related not only to learning material, but also to personal development in a social context, are often realized with the help of innovative practices. This is because the development of new products, practices, services and policies enables the discovery of new business opportunities, growth of the economy, improvement of the quality of services offered and established practices in various public sectors, including education and health care, which are of great importance to increasing the quantity and quality of cultural, social and economic capital.

In particular, the Bulgarian education system needs innovative practices dedicated to the following goals²¹:

- to ensure equal and good access to all stages of education for all members of society;
- to strengthen training systems and their constituent components;
- to modernize the educational environments, technologies, practices and approaches belonging to them;
- to reduce the number of individuals leaving school.

2. Educational projects in a European and national context

It is precisely from the idea of innovative practices serving the Pan-European goals of personal development, education of key competences and enhancement of the most important knowledge and skills for modern society that a number of European and national educational projects are carried out in Bulgaria. They include:

European educational projects

Erasmus+ Project - whose main goal is to support the participants in their educational, professional and personal development, by including participants with different social, cultural and economic backgrounds and activities for the development of digital and language skills, knowledge about the protection of the environment, familiarization with foreign cultures, development in the technological sector and other areas implying concern for and striving for the improvement of the future.

Humor in the Classroom Project - which aims to increase the degree of engagement with the educational process through humor as a means of evoking excitement in people.

Hi-Tech Democrats Project - which aims to encourage civic engagement among young community members, through volunteering, involvement in community groups, helping other community members, etc.

Project Y(OUR) Culture - which aims to acquaint students with the diversity of culture and identity through participation in creative activities with children and adolescents.

Youth Empowerment Through Civic Engagement and Skills Development Project – a project to empower young people for their role as global citizens, and the project activities are largely technologically oriented.

CC EDU Project - an initiative aimed at educating young participants about the consequences of climate change.

National educational projects

Project "Innovative tools for improving the skills of teachers in higher education institutions to increase the quality of higher education in Bulgaria" - which aims to increase innovation in Bulgarian education by equipping teachers in higher education institutions with the necessary knowledge and skills to increase quality of higher education in the country.

Project "Motivated teachers" - which was developed with the aim of contributing to increasing the success and competitiveness of Bulgarian education, by attracting personnel to the field of education and training them with the necessary knowledge and skills, as well as providing satisfactory working conditions that contribute to the long-term commitment of specialists in the education sector.

Project "Providing a modern educational environment" - within the framework of which attractive premises are created for the development of student skills, as well as investment in modern teaching materials, books, etc., intended for the cultural, social and personal growth of students.

Project "Information and Communication Technologies (ICT) in the system of preschool and school education" - which activities are related to the modernization of access to educational resources for Bulgarian students, as well as the continuation of the development of the educational network infrastructure, which began in the period 2015 - 2020.

As can be deduced from what has been said about the key competences and social skills and their necessity for the achievement of social integration, the results of all these projects are directly or indirectly linked to the integration of students from ethnic minorities.

However, at the root of many of the projects remains **civic education** as one of the responsibilities of the national education system to prepare them for their role as productive members of a society. Civic education is associated with the growth of the personality, with familiarization with the system of various types of relations (labor, legal, economic, social, etc.) within the community, as well as with the laws and norms to which this system is subject. In short, civic education forms the *citizen* by helping to form his civic culture and self-awareness and fostering in him a sense of social commitment²². Citizens have certain rights and obligations towards the state, which determine the quality of the *individual-community* relationship, through the regulation of the individual contribution to public (state) goals and the public contribution to the satisfaction of civil needs.

CHAPTER THREE: EMPIRICAL FRAMEWORK OF THE RESEARCH

The third chapter of the dissertation presents the details of the chosen research methodology, through which empirical data was collected on specific research questions.

Research objective

Based on the key phenomena and terms discussed in chapters one and two, the empirical study has the following objectives:

- ✓ To study the effectiveness of social inclusion methods practiced in Bulgarian schools.
- ✓ To examine the success achieved by participation in extracurricular practices for social inclusion and civic education related to increasing the professional, personal and civic capacity of students in Bulgaria.
- ✓ To identify useful practices and necessary changes in the educational system to contribute to the more effective social integration of students from and in different cultural contexts.

Following these objectives, several **research questions** are posed:

1. To what extent does participation in extracurricular projects and programs increase students' key competencies (defined by the EC)?
2. To what extent does participation in extracurricular projects and programs increase the social integration of students?
3. To what extent does participation in extracurricular projects and programs prepare students for full inclusion in civil society?
4. What extracurricular activities, projects and programs do Bulgarian students need to improve their key competencies?
5. What are the obstacles and recommendations for getting the most out of extracurricular projects and programs at school?

2. Research approach

The presented research is guided by inductive logic. With it, theoretical conclusions are formed after specific empirical observations. This **research approach** has been adopted as a guideline because it allows data analysis and evaluation of results to lead to the development of inferences about the research questions, rather than testing the truth of preconceived

answers. In this way, greater flexibility is also possible in identifying good practices and recommendations, without risking that an important part of them will be missed, because the focus of the research was pre-set on a limited number of hypotheses. This approach also determines the choice of data collection methods.

3. Sample

In the present study, the main focus is the effect of extracurricular programs and projects on the development of students as full-fledged citizens, capable of realizing themselves professionally and contributing to the sustainable development of society and the state. This focus strongly requires the inclusion of students in the sample. But the research disadvantages of studies that rely only on self-report data should not be overlooked. If students evaluate their own development and the effect of a given factor on their lives, their answers cannot be completely objective.

That is why it is important to collect data from people with a lateral perspective as well. This can be **the teaching staff**. Teachers in a school where extracurricular projects and programs are implemented can provide valuable information from their observations of students, given the experience they have gained over the years. Moreover, the teaching staff is directly involved in the organization of these extracurricular activities and in the goal-setting related to their desired effect. Therefore, they could also share information about the difficulties, good practices and needs in implementing extracurricular projects and practices promoting civic education and enhancing students' key competencies.

4. Methods

In order to take advantage of quantitative data, which allow more definitive answers to the research questions, and qualitative data, which present more detail and subjective perspectives, both methods of data collection were used in the present study. **A combined research method was chosen – both quantitative and qualitative data were collected²⁴**. In this way, it becomes possible to more specifically measure certain trends and attitudes in metric quantities (through quantitative responses), without reducing all the information from the study to limited statistical summaries, allowing interpretation and discussion of the subjective point of view of the researched persons (through qualitative answers).

Guided by the chosen data collection approach and the target sample, the following research methods were prepared:

Student survey questionnaire

Questionnaires are a means of collecting specific data in a given situation, the results of which can then be analyzed. The main advantages of questionnaires are several: 1) they allow the inclusion of questions collecting both quantitative data (closed-ended questions on a scale) and qualitative data (open-ended questions); 2) often have a short and clear form, suitable for students whose patience and attention to school surveys is limited; 3) allow flexibility in terms of administration methods: they can be completed face-to-face, online, by email, and thus reach and be completed by more students.

Since the topic of the present study has not been studied so far in Bulgaria, it is necessary to compile the questionnaires specifically for the study. This means that instrument design guidelines must be carefully followed so that the questionnaire has good internal and external validity, reliability and consistency, and the results of its administration are credible. In order to fulfill these conditions, the questionnaire has gone through several revisions and its various shortcomings have been removed. Thus, the final version of the questionnaire consists of 3 open-ended questions, 10 closed-ended questions, of which 1 question requires a "Yes" or "No" answer, and the remaining 9 offer a Likert Scale, extracting data in metric form. At the end of the survey, 5 demographic questions are also included.

The content of the questions was selected to collect information in several categories. The first key question collects information on how many and what extracurricular programs and projects the student has participated in: examples of such programs and projects are given for clarity, and it is explicitly stated that the student may have participated in other than those listed. The purpose of this question is to determine whether the respondents fall within the target sample – if the responding students have never participated in such projects or programs, then the study ends for them.

In case they have participated in extracurricular projects and activities, they are asked to list them. They then answer the questions using a Likert response scale. The first such question explored the extent to which whole school learning encouraged and enabled students to become involved in extracurricular projects and programs. And through the next 5, it is measured how much, according to the students themselves, 1) their technological knowledge has increased; 2) their common culture; 3) their artistic skills; 4) their social and communication skills and 5) the command of foreign languages. The scale for answers to these

questions has a minimum number of degrees – 3, so as not to burden the students, not to increase the risk of randomly choosing answers and premature termination of participation, but also to give a quantitative idea of the studied phenomena.

In order to assess the extent to which the children's participation in extracurricular activities has created an overall impression on them of mastering key competences and opportunities for realization, they are given two more closed-ended questions in which they have to indicate to what extent their participation in school projects and programs it has prepared them: 1) to be better in their future work and 2) to be more useful adults for society as a whole. The response scale again consists of 3 grades.

After these questions, open-ended questions were also included - they were left for the second half of the questionnaire, so that the students had a better idea of the research topic and better recalled their experiences in school programs and projects, after having already answered the preceding questions. With these open-ended questions, students provide their perspective on the most valuable things they learned from participating in projects and programs, as well as their shortcomings. The final question measured students' willingness to participate in similar projects again, again with a three-point Likert response scale. Socio-demographic questions collect data on respondents' gender, age, class, place of residence and ethnicity.

• **Interview for questioning teachers**

Regarding the participation of teachers in the present study, it is expected that they have more personal motivation to participate in such research projects, more patience and ability to devote attention, compared to students, as well as more personal interest in the topic of extracurricular projects and programs. Therefore, their participation in the study may take longer but more detailed information may be collected. Based on these expectations, the interview format was chosen for the study of the teaching staff. Similarly, teachers who participated in extracurricular projects and programs were specifically selected for the study. If respondents meet this condition, they are also asked to list the projects in which they have participated. Then they were asked the actual interview questions – 8 open-ended questions.

The first category of questions concerns the teachers' personal motivation for participating in such initiatives, their opinion about the benefits of these projects and programs, as well as the teachers' specific view of the effect of the activities on: 1) the social

inclusion of minority children; 2) the development of technological skills among students; 3) the promotion of self-initiative for civic participation among students. This category of questions—with a more general focus on the overall value of extracurricular projects and programs—occupies the first part of the interview in order, on the one hand, to serve as a “warm-up” to the interview topic and, on the other, because it does not refer in any way to the personal successes and qualities of the teachers or to their assessment of their work and the school they work in, as these topics are more sensitive and it is more difficult to predispose teachers to answer such questions openly.

For this reason, the questions related to the teachers' personal success and experience are in the second half of the interview. They explore how prepared teachers feel in regard of their technical skills in order to carry out the project activities and what support they need, as well as the challenges they have encountered in carrying out the project activities.

After answering these two questions, the interview ends with 2 debriefing final questions that require the interviewees to consider aspects of their experience with extracurricular projects and programs (which the preceding questions contribute to). Thus, at the end of the interview, the teachers share what, in their opinion, are the key skills that a student should have at the end of secondary education in order to be a full member of society and what project they would choose to carry out with their students if they had the freedom to decide on their own. 5 demographic questions were also added at the end of the interview.

5. Procedure

First, students are invited to participate. Thus, it is expected that their answers will be more honest and unadulterated because the research and its topic have not been discussed in class with teachers or the principal – if the teachers are more familiar with the topic of the research, having already participated in the interviews, they could unwittingly influence their students' responses in order for them to attest to their success in running the projects and programs. Also, by looking at student responses, necessary changes can be made to the interviews for questioning teachers so that they gather the most valuable and up-to-date information possible.

Students participate in the study by receiving a link to an online response form along with instructions on what is required for them to do. The invitation is sent by their form teachers. Before proceeding to answer the specific questions, the students read a short and

clear informed consent, in which it was explicitly stated that their answers were anonymous - to eliminate the risk of social desirability influencing the credibility of the answers.

In the second stage of the study, the responses of the teachers were collected, for reasons similar to those of the first stage. The interviews were conducted live, in an office outside the schools, so as to maintain anonymity and confidentiality of the data. The researcher conducts the interviews on its own, and before moving on to the actual questions, she gives the teachers informed consent to participate. Their responses were recorded in a summarized version on the spot and later plotted in a digital format for analysis.

6. Data processing and analysis

Quantitative and qualitative data were collected from student questionnaires. Quantitative data were coded into metric scales and processed using **Microsoft Excel**. Qualitative data from the survey, as well as from teachers' interviews, were summarized in textual form, segmented according to the topic they covered, and analyzed using **Qualitative data analysis**²⁶, to answer the research questions. The results are presented in detail in the next chapter.

CHAPTER FOUR: RESEARCH DATA ANALYSIS AND DISCUSSION

The last chapter of the dissertation presents the analysis of the collected empirical data, their interpretations and a summary including the conclusions. The empirical data collected in the present study are processed, analyzed and interpreted in the order in which the instruments are presented in chapter three. Here, sample data and key findings from the study stages are briefly presented.

1. Analysis of data from a student survey questionnaire

1.1. A sample of students

A total of 74 students responded to their teachers' invitation for anonymous participation in the survey. But 15 of them indicated that they had not participated in school projects in the last two years, and another 6 reported that they had participated, but when asked to list them, they did not indicate a single project. These 20 children in total were excluded from the sample as they did not represent the target group.

Thus, the studied group includes 53 high school students. The lowest age among students is 16 years – for three of them; another 8 are 17 years old, the majority – 33 students – are 18 years old, and the remaining 10 are 19 years old. Accordingly, among the respondents, 3 children study in the 9th grade, 2 in the 10th, 8 children in the 11th grade and the remaining 40 are students of the 12th grade.

Most of the respondents are female – 41, while boys are only 12; in general, it can be said that more often girls express a desire to participate in school projects, and accordingly it is fully expected that they will be the predominant gender among the studied students. In this sense, the sample represents fairly the gender distribution of students participating in European and national school projects.

The sample is sufficiently heterogeneous in terms of its demographic characteristics and place of residence: 7 of the studied students indicate that they live in a village, 20 live in a small town, 17 in a regional town, and the remaining 11 live in the capital. Therefore, data were collected on the perspectives of children growing up in different socio-economic environments, educated in different schools and in settlements with different school choices. Ethnicity is the only socio-demographic indicator of the measured ones for which the sample is homogeneous - 46 students unanimously indicate that they are of Bulgarian ethnicity, while

the remaining 7 choose not to answer this question. It is important to consider the lack of minority students in the study sample when interpreting the results.

1.2. Summary of answers

The answers to the first question show that the comprehensive education of children at school is a strong motivator for their inclusion in the proposed projects and programs at the national and European level - only in the case of 12 students (22.6% of all) we see that comprehensive education was not great influence over this choice. When asked whether the participation in the mentioned school projects increased the technological literacy and skills of the students, the majority (38 children) indicated the answer "To a great extent", but another 25 believed that their participation in the projects did not increase their technological knowledge and skills at all or raised them to a small degree.

The answers to question number 3 are quite positive – as many as 44 of the surveyed persons report that their participation in school projects contributed to a large extent to the expansion of their general knowledge. The answers to the fourth question of the survey are surprising - 40 out of 53 respondents indicated that their participation in school projects greatly helped the development of their artistic skills.

The greatest unanimity in the benefits of participating in school moments is reported in terms of the development of social and communication skills. As many as 47 students (88.7% of all respondents) believe that their participation in national and European programs has greatly developed their social and communication skills. The answers to the sixth question of the survey show that in more than half of the cases (79%) the students had the opportunity to practice a foreign language as part of the school project activities, but this was not in all the cases - 11 of the students reported that they did not have the opportunity to practice a foreign language.

Regarding the practical benefit for finding job opportunities, which the students report after participating in a national or European project, the answers again show satisfactory results – 50 children (over 94% of the total sample) report that their involvement in a school project was beneficial for how they will realize themselves in their profession in the future; 40 of them believe that their participation prepared them to a great extent. Not so optimistic, but still positive, are the students' responses regarding the overall benefit of participating in personality-building projects as part of civil society: 81.2% have retained positive memories and impressions of the experience and are sure that they would repeated it.

To question #9: “What are the most valuable things for you, learned or experienced while participating in school projects?” students indicated different aspects of the project activities. They see the most benefit from participating in extracurricular projects to develop their communication skills, create and expand their social circle. We cannot say whether this is the benefit of the European and national school projects that the children value most or rather the most accessible, due to the nature of the activities. But their answers certainly give the impression that it is valuable for today's teenagers to get to know different personalities, new cultures, learn how to maintain relationships and understand other people's points of view.

This is also reflected in other frequently repeated motives among the answers: the possibility of working in a team and the upbringing of tolerance, patience and understanding. In fact, when students talk about tolerance and understanding, their answers are the most detailed and complete - they talk about how, during their participation in projects, they learned to respect other people's points of view, to understand and accept everyone with their differences and to be more patient both in their personal tasks and with the people around them. This is an indicator that the students really become an integral part of the civil society.

Also, working in a team and taking on activities in an extracurricular context seemed to help the students learn *discipline* – a word they personally have used repeatedly in the survey responses – as well as to cope independently with assumed responsibilities. Many of them also value the opportunity to learn more about other people, their rights, how they are respected and what true equality is.

The contact with a foreign culture was also indicated as a valuable benefit by quite a lot of the children, as well as the practice of a foreign language and the development in the fields of sports and art. Surprisingly few students talk about the specific academic goals of the projects – only three share what they learned about the specific topic of the project (related to law, technology skills, etc.) as valuable to them. The most important for the students, regarding the extracurricular projects, remains the development of personal qualities and skills for conducting interpersonal relations of a different type: a total of 6 times the opportunity to exercise leadership skills and overcome anxiety when presenting in front of people is also mentioned as valuable.

Moreover, when they were asked question #10 “Is there anything you do not approve of in school projects?” only 7 of them gave recommendations - the remaining 46 children

would not change anything in the way extracurricular projects are currently conducted; some of them even express their approval loudly with words like "everything is perfect" and "things are going according to plan as much as possible". However, it is important to be careful with the interpretation of these—and other—positive responses: even though students were explicitly instructed about the anonymity of their participation in the survey, they may still be exhibiting social desirability in their responses.

The remarks of the 7 students who expressed a different opinion are divergent. One of them points out that information about ongoing projects is scarce and difficult to access, which prevents the inclusion of more willing students in such initiatives. Another shared that, in their opinion, the implementation time of the project activities was too short, and a third reported that he was not satisfied with the organization of the project activities. A fourth student reported that his school did not offer a wide range of extracurricular projects – only those aimed narrowly at the development of vocational skills in the field of specialized high school.

One of the students has a remark about other participants in the project - he says that there were participants who behaved condescendingly and were not sufficiently involved in the project activities, which made teamwork difficult. And another student, who participated in extracurricular projects related to sports, expressed dissatisfaction with the competition and the so-called "competitive spirit" of the other participants. The last student to share an opinion was also dissatisfied with the difficulties in teamwork, attributing these difficulties to unclear instructions and insufficient preparation for carrying out the project activities.

1.3. Interpretation

First of all, it is noticeable that among the students, the prevailing impressions of participation in extracurricular projects are positive, the adolescents have gained valuable experience from the project activities. Those who share that they have not benefited from the projects personally, academically or professionally are few that cannot go without in any public survey. Secondly, it is clearly seen that the students most often point to the opportunity to develop their social skills, create new connections and learn tolerance and understanding of other people's points of view as a benefit of extracurricular projects. These ultimate goals are not often explicitly stated in project proposals, but stand out as their undeniable success.

Indeed, although the interviewed students have mentioned quite often that extracurricular projects help students develop their technological, artistic, sporting and

language skills, as well as that they have acquired specific new knowledge in the academic area of the specific project, the students undoubtedly paid the most attention in their answers to interpersonal qualities. It is safe to assume that, at least at this stage of their development, for students the greatest contribution of extracurricular projects is that they have bonded them with each other, they have revealed new cultures, perspectives and understandings of the world, they created opportunities to appear in certain social roles, but also as part of a well-functioning organization - leaders, presenters, part of a team. And probably these experiences make them believe that after participating in such projects, they are better prepared to realize themselves in their future profession.

Of course, regardless of the fact that the students are direct beneficiaries of the projects in which they are involved, we should not ignore the disadvantages mentioned by them, such as: obstacles in the organization, unclear instructions, requirements and distribution of work; potentially short deadlines for completing activities, more effective ways to promote motivation and teamwork among some participants, and the variety and accessibility of extracurricular projects. Before drawing conclusions about the disadvantages of the European and national school projects, it is nevertheless important to further investigate whether the listed disadvantages are particular cases and subjective perception of separate individuals among the participants - as none of the remarks were expressed by more than one student - or are actually weak links in the implementation of project activities and therefore hinder the fulfillment of their objectives.

2. Analysis of answers from interviews with teachers

2.1. A sample of teachers

A total number of 6 teachers responded to the invitation to participate in an interview, and therefore were included in the study. The schools to which an invitation was sent are located in different settlements, and the answers were received from educational institutions in Sofia, Blagoevgrad, Belene and Novi Pazar. Among the six teachers, one is male and the other 5 are female; their age ranges from 35 to 56 years with an average age of 45.7 years. The teacher with the shortest teaching experience has 9 years of teaching experience, and the most experienced teacher has taught for 32 years. The sample includes teachers of foreign languages, arts, mathematics, Bulgarian language and literature. The different field of teaching, place of residence (small town, regional city, capital), as well as the proportionality by age and gender, which is similar to the real situation in Bulgarian schools, show that the

collected sample is representative according to socio-demographic characteristics. All researched persons participated in extracurricular projects, having their responsibility for conducting activities within the framework of these projects.

2.2. Summary of answers

The third question to the teachers invites them to share **what their personal motivation was for participating in this type of project**. In the answers, motivations of various kinds are present: one teacher shared that his motivation to conduct and involve the students in such activities is to "present his personal knowledge and skills"; another is motivated by the fact that during such projects, students "make many new friendships, see different teaching methods, improve their language skills" and have the opportunity to develop their vision of working and studying in foreign countries. A third teacher indicated that he was motivated by the goal of contributing to the development of students' key skills, and the same teacher shared another motive that was also reported by the interviewed teachers: to increase the students' motivation to participate in the learning process. Another teacher shared that his motivation to get involved as an extracurricular project leader comes from the opportunity to work extra with small groups of students who need extra work and can't get the attention they need within regular classes. And the last given answer draws attention to the fact that extracurricular activities and projects are important for diversifying the learning process and attracting students' interest in new knowledge and practices.

The fourth interview question explored the teachers' views on the **developmental benefits** of the projects in which they participated contributed to the students' development. Here, teachers list diverse results and areas whose development among students is encouraged, such as: personal growth, education of national pride and patriotism, teamwork, communication skills, opportunities to get to know the lives of different peoples with their history and culture. Teachers believe that the participation of students in extracurricular European and national projects enriches their mentality, teaches them tolerance, empathy and humanity. They also say that working on extracurricular projects allows children to relax, deepen their knowledge of their specific areas of interest, think more creatively, and assert their ideas and points of view more boldly. One of the teachers even points out that participation in such projects reduces the risk of students dropping out of the education system prematurely.

The fifth question of the interview aims to collect -detailed answers about the skills developed during the extracurricular projects, inviting teachers to indicate the **specific key skills that they believe form the participants in national and European projects and activities**. Here are the key skills they indicate: teamwork, public presentation, personal responsibility, self-education, organization, initiative, language skills, emotional intelligence, leadership skills.

Question #6 of the interview sought teachers' opinions on whether participation in extracurricular projects and activities promotes specific processes, namely: **1) the social inclusion of minority students; 2) the development of valuable technological skills necessary for students to realize the labor market and 3) the self-initiative for civic participation of students in local, national and European activities**. Teachers unanimously respond that project activities have a positive impact on each of these three processes. According to them, this is due to the fact that students are encouraged to express their opinion, make decisions, distribute responsibilities, occupy different roles and positions, their social skills improve, which invariably prepares them for the realization of the labor market, educates in them, the awareness that changes in society can be achieved with the participation of individual citizens and allows them to see the other's point of view better, so that in their groups children from minorities are included.

The following interview questions refer to the teachers' personal experiences as leaders in extracurricular projects and programs at European and national level. The seventh question invites them to share **to what extent they feel technically prepared** to participate fully in extracurricular activities and what they need to improve their technical skills, which are a key necessity for the effective implementation of the objectives set in many European and national programs. The answers to this question are curious: some teachers share that it is difficult to keep up with modern technologies, they often have to refresh their knowledge, and the lack of adequate material base, time and a good team to help them learn the necessary technical skills, aggravates their work in extracurricular programs. But others directly report that they themselves learn from their students.; that is, teachers teaching outside the field of information technology require technical knowledge and skills from their students to cope with the management of extracurricular projects. There are also teachers who rate their technical skills well (half of all interviewees), but still express their desire to gain new knowledge in the field so that their activities meet European standards. One of the teachers also shared that her training in technical skills came from her own desire to take some of her

free time, which was at the expense of balancing work and family. A specific need indicated is more frequent use of interactive whiteboards and general training in the use of this resource.

Question #8 explores the **challenges teachers face in implementing extracurricular activities in national and European educational projects and the obstacles to get the most out of them**. Among the stated difficulties and obstacles is that many students do not speak English well (necessary for full participation in the activities); the lack of support, interest and motivation on the part of the parents, as well as on the part of the teaching staff at the school, which leads to an insufficient team to work and popularize the project; the unclear conditions for applying to open programs. And for the teachers themselves, it is difficult that they have to devote extra time to work on national and European projects - especially given the large amount of reporting documentation - which disrupts the balance between personal life and work. Some of the teachers do not share about obstacles and challenges in coordinating and implementing the activities themselves, but indicate that the frequent absence of the children or their early pick-up from school makes it difficult for extracurricular projects to be carried out smoothly.

The last two questions of the interview inquired about teachers' opinions on more general case studies. Question #9 asks teachers to identify the key skills that a student should have at the end of secondary education in order to be a full member of society. Answers given include: flexibility, pragmatic outlook on life, responsibility in managing free time and finances, management skills, motivation, initiative and persistence, excellent literacy, logical, critical and independent thinking, emotional intelligence, good general culture and awareness on current public issues, decisiveness, creativity, cooperation and teamwork skills, good communication skills, technological literacy.

And the last question of the interview encourages teachers to think about a **European or national project that implements activities and aims of their own choice**. In the responses shared, we find the willingness of teachers to work on projects aimed both at the development of skills in narrowly specialized areas of interest and at social benefits such as broadening one's horizons, communicating with different groups and understanding foreign cultures and language. As specific goals of their desired project, they indicate increasing self-esteem, building European self-awareness, improving communication skills in a foreign

language, promoting spatial orientation, increasing goal-setting skills, expanding the base of behavioral models, learning new technical knowledge and digital skills.

2.3. Interpretation

Although minority adolescents were not included in the student survey, the teachers' judgment is that by participating in extracurricular projects, students build their tolerance, empathy, emotional intelligence, understanding of others from an early age. These are necessary personal qualities in the process of social integration in a group, as well as in the whole society, regardless of the criteria by which certain people fall into a minority group. Therefore, we can say that the participation of students in national and European projects supports the process of social integration, promoting the necessary personal qualities in society for this process to go smoothly.

As expected, teachers also indicated the development of specific knowledge - language skills, deepening of knowledge in specific areas of interest - as another outcome of extracurricular programs. However, when asked what projects they would choose to lead if they had complete freedom to decide their goals, the teachers' wishes focused on activities promoting the personal development of adolescents, as well as their key competencies. They are motivated to lead projects that will cultivate a more pragmatic but also flexible point of view among students, increase their personal responsibility, work motivation, initiative and persistence, teach them to manage their time and resources well, to be decisive, creative and ready to stand their ground.

The teachers' positive impressions of their work on extracurricular projects suggests that they will be motivated to continue their implementation in their school. But such initiative ideas are not always implemented smoothly and without problems - in order to improve their effectiveness and ensure that they will continue to be part of Bulgarian education, it is important to pay attention to the obstacles facing teachers in their coordination of extracurricular activities projects. They share that they are motivated to deepen and refresh their technical skills needed to lead project activities, but not all have the chance to do so – they even have to resort to the help of their students. We can conclude that well-tailored, timely and regular technology courses are a necessary resource to support teachers, especially older ones who do not often use new technologies in their personal lives.

Difficulty in balancing personal time and work is identified as another hindering factor. Extracurricular projects take away from teachers' personal time, which they would

normally spend preparing lessons in class, preparing supplementary materials, grading tests and assignments. Professional burnout and lack of time for family and personal interests can negatively affect their motivation to continue their work on national and European programs. Another challenge teachers shared was the understanding of colleagues, their motivation to get involved in the project and share with their students about it, to gather willing participants and the overall lack of support and interest.

In general, the data collected through the interviews with teachers lead to positive conclusions - feedback on the effectiveness of the extracurricular projects prevails in the shares, and the challenges, difficulties and remarks shared by the teachers are ultimately not many. Their perspective, along with what students report about their participation in extracurricular activities, may provide at least a partial answer to the research questions of Chapter Three. These are discussed in the next point.

CONCLUSION

The presented PhD Dissertation is inspired by the responsibility and opportunities facing the educational system in Bulgaria to develop a civil society composed of proactive, accepting and tolerant young people who are actively interested in current social issues, are committed to participating in the resolution of these issues in their own way and together enable the sustainable development of a society in which the process of social integration – individual and group – runs as smoothly as possible.

This dissertation is focused on investigating the effectiveness and remaining needs in the delivery of extracurricular programs and projects. A question was set as the topic of the dissertation, namely **what practices are implemented and could be implemented in the Bulgarian educational environment while promoting social integration in all its manifestations - both individual and cultural - among children and adolescents**. By means of the conducted sociological survey and the overview of its results in the context of the social inclusion practices discussed in the second chapter, concrete examples of the practices in Bulgaria aimed at increasing social integration were brought out. As part of the conclusions to the conducted research, possible changes and new ideas to improve the effectiveness of these practices were also discussed.

These conclusions correspond to the chosen object of research, namely **to indicate and discuss the specific educational projects and programs at the national and European level, their effectiveness, the challenges to their successful implementation, as well as the possible ways to improve and adapt them to current needs of the Bulgarian students**.

In the discussion together with the processed results, the following topics were discussed: 1) the effectiveness of social inclusion practices practiced in Bulgarian schools, 2) their success in increasing the professional, personal and civic capacity of students and 3) the useful practices and necessary changes in the educational system, which contribute to the more effective social integration of students from and in a different cultural context.

In summary, it can be said that based on the overview of innovative practices, the discussion of the educational projects in Bulgaria and the specific examples from the Municipality of Kocherinovo, as well as thanks to the information shared by the participants within these projects - students and teachers - a few key conclusions were made.

First of all, it is clear that participation in extracurricular projects and programs is of real benefit to the development of key competencies among students, and for them the most valuable effect of participation is related to their personal development. Their responses also make it clear that projects need to put more emphasis on the development of mathematical literacy, digital literacy and entrepreneurship. Of course, in order to achieve this, it is important to also work to overcome the difficulties that teachers report with regard to technological literacy.

In the context of the discussed social integration, we can also say that the achieved effects of the European and national educational projects have a favourable impact on the overall process of social integration of minority children at school. But it is important to note that there is no way to accurately determine the extent to which the projects have an effect, nor to confirm with certainty that the qualities developed during extracurricular activities among students significantly affect the social processes in the classroom. Teachers' opinion is that participation in extracurricular projects and programs increases the social integration of minority students. But a serious omission of the conducted research is that - for one reason or another - students from linguistic or ethnic minorities do not take part in it, and their opinion is of critical importance for drawing conclusions and recommendations related to educational activities that promote social turn on. Additional research should be conducted on the topic of the current development, which would also give a voice to students from marginalized social groups.

But despite the limited number of responses from students, their shares and teachers' feedback show that participation in extracurricular projects indirectly affects the civic activity that adolescents will show in the future - they find new interests, develop interest in foreign cultures, engage with current public issues, improve their social skills and their command of foreign languages. The very fact that students indicate these effects as the most valuable to them gives reason to assume that as adults they will use these qualities and skills.

The most valuable for the students themselves, however, are the extracurricular activities that give them scope for social development. It becomes clear that it is important for them that the focus of extracurricular projects remains on social exchange. In addition to the already working practices, it would be good to add more activities that promote digital, as well as to encourage civic responsibility and entrepreneurship among students.

The remaining recommendations for overcoming the existing difficulties in conducting extracurricular projects and activities within the framework of European and national educational projects are related to the allocation of time resources and transparent organization, the timely provision of clear and correct information about the requirements to students and the distribution of management responsibilities among a larger team. The need for higher motivation to participate in the projects on the part of the teaching staff and parents was also identified, as well as the offer of projects with a focus on more diverse set of students' interests and goals.

All these findings do not exhaust the research topic and – as mentioned – there is a need to be combined with information directly shared by the social groups that have suffered social exclusion. But they provide a basis for understanding the needs of today's student and the activities that should be emphasized in order to transform him into tomorrow's adult, who is an integral part of a developing, diverse society. And they also support the admitted thesis that in the modern conditions of European integration, educational projects are of great importance for the personal development of students, contributing to increasing their knowledge and competences, to enriching their experience, to expanding their social skills.

Certainly, in the future, this topic will enjoy increasing research interest, which will also enable open European and national educational projects to continue to inform their conditions from the available scientific literature.

Contributions of the dissertation:

- 1) The process of social integration and the related qualities, skills and personal characteristics are examined through their relationship with civil society and sustainable development;
- 2) In the conceptualization of social integration, an overview is made of innovative practices and educational projects that promote key competences among students in the context of European values.
- 3) A specific example of the effectiveness of educational projects and increasing the key competencies of students within the framework of the sustainable development plan of the Municipality of Kocherinovo was examined.
- 4) The opinions of the direct target group of the European and national educational projects - the students - regarding the benefit of their participation in them are empirically tracked and analysed.
- 5) The pedagogical staff's views on the difficulties and needs in the effective implementation of innovative practices promoting social inclusion among students are explained
- 6) Recommendations have been made for increasing the effectiveness of the European and national educational projects in Bulgaria.

Publications on the subject of the dissertation

1. Миланова, Д. (2022). „Развитие на образователни компетенции и умения на младите хора, чрез участието им в международни и онлайн проекти“. [Development of educational competencies and skills of young people through their participation in international and online projects]. *Сборник Докторантите в науката 5. Университетско издателство „Неофит Рилски“*
2. Миланова, Д. (2023). „Правото на образование в условията на глобализация“. [The right to education in the context of globalization]. *Сборник Докторантите в науката 6. Университетско издателство. „Неофит Рилски“*
3. Milanova, D. (2023). Eastern Academic Journal. „Предизвикателствата пред социалната и образователна интеграция на малцинствата в България“. [The challenges to the social and educational integration of minorities in Bulgaria] https://www.e-acadjournal.org/toc.html?fbclid=IwAR3-ywFwpE1hZ0TRccM2hduD_tqDVSbllKjSrLEEaJ7VtyjMEmX25ofI8AI

References:

---

1. Gallie, D. Economic crisis, quality of work, and social integration: The European experience. OUP Oxford. 2013.
2. Silver, H. The contexts of social inclusion. DESA Working paper. 2015.
3. Ware, N. C., Hopper, K., Tugenberg, T., Dickey, B., & Fisher, D. A theory of social integration as quality of life. *Psychiatric Services*, 59(1), 27-33. 2008.
4. Caiazza, R. Managing Cultural Integration in Cross-border Mergers and Acquisitions. In *Understanding National Culture and Ethics in Organizations: A Study of Eastern and Central Europe* (pp. 135-146). Emerald Publishing Limited. 2020.
5. Съвет на Европейския съюз. Заключение на Съвета от 12 май 2009 г. относно стратегическа рамка за европейско сътрудничество в областта на образованието и обучението (ECET 2020 г.), 2009. [онлайн] извлечено на 14.06.2021 от: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A52009XG0528%2801%29>
6. Евтимов, И., Въведение в науките за човека. 2007.
7. Юнг, К. Г., За развитието на личността. 2013.
8. Munch, R., *Integration, Social*. 2015.
9. Blau, P., A Theory of Social Integration. *American Journal of Sociology*, vol. 65, no. 6, 1960.
10. Condorelli, R., Cultural Differentiation and Social Integration in Complex Modern Societies Reflections on Cultural Diversity Management Strategies from a Sociological Point of View. 2018.
11. Giddens, A., *Social Theory and Modern Sociology*. 1987.
12. Turner, J., *A Theory of Social Interaction*. 1988.
13. ОУ „Йордан Йовков“, Училищна програма за образователна интеграция на учениците от етнически малцинства. 2020. [онлайн] използвано на 08.09.2021 г. от <https://tinyurl.com/2hnda924>
14. СУ „Иван Вазов“, Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства. 2016. [онлайн] използвано на 08.09.2021 г. от https://suvazov.bg/clients/85/files/files/strategia_Integratsia.pdf
15. ОУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Училищна програма и план за интеграция на деца и ученици от етническите малцинства. 2019. [онлайн] използвано на 08.09.2021 г. от <https://tinyurl.com/m7pww6nm>
16. ТОУ „Иван Вазов“, Училищна програма и план за интеграция на деца и ученици от етническите малцинства. 2020. [онлайн] използвано на 08.09.2021 г. от <https://tinyurl.com/32xz39m6>
17. ОУ „Гео Милев“, Програма и план за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства. 2020. [онлайн] използвано на 09.09.2021 г. от <http://ougeomilev.eu/uploads/2018-2019/integracia.pdf>
18. ¹ United Nations, The 17 Goals. 2021. [онлайн] използвано на 14.09.2021 г. от <https://sdgs.un.org/goals>
19. Министерство на образованието и науката (МОН). 2021. [онлайн]. Използвано на 05.04.2022 от: <https://mon.bg/bg/100926>
20. Green, A., & Preston, J. Education and social cohesion: Recentering the debate. *Peabody Journal of Education*, 76(3-4), 247-284. 2001.
21. Стоянова, Д., Райчев, С., Маджурова, Б. *Социална кохезия (национални, регионални и структурни изменения в контекста България – ЕС – Западни Балкани)*. 2019.
22. Иванов, И. *Въпроси на гражданското образование*. 2000.
23. Chan, D. So why ask me? Are self-report data really that bad?. 2010. В *Statistical and methodological myths and urban legends*, 329-356. Routledge.
24. Bryman, A. *Social research methods*. 2015. Oxford university press.
25. Fujii, L.A. *Interviewing in social science research: A relational approach*. 2017. Routledge.
26. Dey, I. *Qualitative data analysis: A user friendly guide for social scientists*. 2003. Routledge.
27. Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. Teacher burnout: relations between dimensions of burnout, perceived school context, job satisfaction and motivation for teaching. A longitudinal study. 2020. *Teachers and Teaching*, 26(7-8), 602-616.